

Başlık/ Title: “Dünya Kurmak”: Ritüel, Gerçeklik ve Dünya Görüşü / “Construction a World”: Ritual, Reality and Worldview

Yazar/ Author

İlkay ŞAHİN

ORCID ID

0000-0002-9751-0271

Bu makaleye atf için: İlkay Şahin, “Dünya Kurmak”: Ritüel, Gerçeklik ve Dünya Görüşü, *KARE*, no. 9 (2020): 133-166.

To cite this article: İlkay Şahin, “Dünya Kurmak”: Ritüel, Gerçeklik ve Dünya Görüşü, *KARE*, no. 9 (2020): 135-166.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 28.05.2020

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 30.06.2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30.06.2020

Web Sitesi: <https://karedergi.erciyes.edu.tr/>

Makale göndermek için / Submit an Article: <http://dergipark.gov.tr/kare>

Uluslararası İndeksler/International Indexes

Index Copernicus: Indexed in the ICI Journal Master List 2018 Kabul Tarihi /Acceptance Date: 11 Dec 2019

MLA International Bibliography: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 28 Oct 2019

DRJI Directory of Research Journals Indexing: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 14 Oct 2019

EuroPub Database: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 26 Nov 2019

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Yazar: İlkay ŞAHİN*

“Dünya Kurmak”: Ritüel, Gerçeklik ve Dünya Görüşü

Özet: Bu çalışma, gerçekliğin inşasıyla ritüeller arasındaki ontolojik ilişkiyi ele almaktadır. Amacı ise ritüellerin geleneksel dünya görüşünü nasıl inşa ettiğini, dünya görüşüyle olan bu ontolojik bağlarının modern dönemde nasıl bozulduğunu biri Mircea Eliade’ye diğeri Victor Turner’e ait iki teorik tartışmadan hareketle ortaya koymaktır. Bu yolla, modern ideolojinin iddia ettiği gibi, ritüellerin geri kalmışlığın göstergesi anlamsız birer hurafe değil, dünya görüşünü nesnelleştiren kültürel yapılar olduğunu, modern ideolojinin ritüellere dair geliştirdiği kalıp yargısal kanaatlerin altında da kendi iktidar alanı için bir tehdit olarak gördüğü, geleneksel bir dünyayı kurabilen bu yaratıcı özlerinin yattığını göstermektedir. Eliade ve Turner, ritüellerin yenileyen ve dönüştüren özneliliklerine, buradan hareketle de dünya görüşüyle olan ilişkilerine odaklandıkları için tercih edilmiştir. Turner ve Eliade, ritüelleri dünya kuran kültürel yapılar olarak görmekte mutabıktır. Onlara göre ritüeller bu gerçeklik anlayışını yenilenme paradigmasına göre inşa etmektedir. İdeal ve ampirik gerçeklik arasındaki diyalektik ise yenilenmenin kaynağıdır. Eliade, tarihsel ve kozmik gerçeklik, Turner ise yapı ve yapı karşıtı arasındaki diyalektiği yenilenmenin itici gücü olarak görmektedir. Hem Eliade hem de Turner için ritüeller toplumsal yaşamın kusurlarını göstermekte ve tam karşıtı ideal bir gerçekliği tecrübe ettirmektedir. Ritüeller bu dönüşümü Eliade’ye göre geriye dönüş, Turner’e göre tersine çevirme tekniğiyle gerçekleştirmektedir. Geriye dönüş, tarihsel gerçeklikle kozmik gerçekliği, tersine çevirme ise yapı ve yapı karşıtını ters düz etmektedir. Neticede ise insanın daima yenilene, bu nedenle de anlamlı ve umut verici bir gerçeklik anlayışına ulaşmasını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ritüel, Gerçeklik, Dünya Görüşü, Dönüşüm.

“Construction a World”: Ritual, Reality and Worldview

Abstract: This article deals with the relationship between the construction of reality/traditional worldview and ritual. It aims to reveal how the rituals construct the traditional world view, how the ontological relationship between the ritual and the traditional worldview has deteriorated in the modern era, based on theoretical approaches of Mircea Eliade and Victor Turner. Furthermore, taking into account these theories, it aims to indicate that rituals are not meaningless superstition and signs of backwardness as modern ideology claims; on the contrary, they are cultural patterns that objectify the reality and traditional worldview. It also aims to underline that the stereotypes developed by modern ideology on rituals stem from this creative essences of ritual which modernity sees as a threat to its existence and domain. Eliade and Turner have been preferred because of the fact that they focus on the relationship between ritual and worldview, and the characters of rituals that create the transition and transformation. Both of Turner and Eliade agree to see rituals as cultural pattern that construct a world/reality. According to them, rituals construct the reality and traditional worldview according to the paradigm of transformation and metamorphosis. They agree that the dialectic between empirical and ideal reality is the source of transformation. Turner establishes a dialectical relationship between structure and anti-structure, and sees rituals as cultural practices that enable this dialectic to result in a transformation. Similarly, Eliade establishes dialectic between historical and cosmic reality,

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, isahin@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9751-0271>.

and sees this dialectic as the source of transformation. Both of Turner and Eliade explain this transformation as a result of symbolic reversion and return constructed by rituals.

Keywords: Ritual, Reality, World view, Transformation.

Giriş

Rit(üel)ler, insanı toplumsal bir varlık haline getiren kök paradigmalara gerçeklik kazandıran, sosyokültürel ve ekolojik düzen arasındaki bağı kuran kültürel kalıplardır. Tam da bu nedenle Rappaport’un dediği gibi insanlığın temel sosyokültürel eylemidir.¹ Bununla birlikte, bu beşerî tecrübe ne modern insanın yaşamının ne de modern hayatın zihniyet dünyasının bir parçasıdır. Bireyci, rasyonel, tekdüze, stratejik, rekabetçi ve buz gibi soğuk bir hayatı sürdürmeye alışık, evrene hükmetmek sanısıyla zaman ve mekânı birbirinden ayıştırmış, hayatı doğal akışı içinde değil de amaç araç kıskacında yaşamaya mecbur kalmış, dahası amaçlarla araçları çoktan yer değiştirmiş, tüm bu nedenlerle de kendi gerçeğine yabancılaşmış ve her türlü sorun karşısında aklına imanı tam modern insan için ritüel çoğunlukla anlamsız ve irrasyonel safsatalardır. Anlamı, dolayısıyla da sonsuzluğu aramaktan kendini azat edip demir kafes içindeki konforlu mahkûmiyetini iştahla sürdüren modern insan, gündelik ve sanal etkileşim bağlamında kamuya arz ettiği sahnelik kimliklerinin, E. Goffman’ın dediği gibi, bir tanrı haline getirdiği kendi bireyciliğini ve benliğini takdis et(tir)mek ve sunaklar sun(dur)mak² üzere, M. Eliade’nin dediği gibi, arkaik hafızasında kalanları³ kullanarak uydurduğu ritüellerin kötü ve sahte birer taklidi olduğuna dair gafletine rağmen ritüellerin irrasyonel safsatalar olduğu kanaatini ısrarla sürdürmektedir. Modern dünyada sadece sıradan insan değil, eğitimden dine, ideolojiden bilime neredeyse tüm toplumsal ve kültürel yapılar, ritüelle olan varoluşsal bağlarını bile isteye eskitmiş ve aralarına kapatılması imkânsız bir mesafeyi yerleştirmişlerdir. Buna bağlı olarak, yalnızca taktığı rasyonalite gözlüğünün gösterdiğini görebilen modern insan ve kurumlar için ritüel denince ilk akla gelen, biçimsel, kalıplaşmış, basmakalıp, içi boş, saçma, anlamsızca tekrarlanan, üstelik de ortodoks dini akımların dışındaki hurafe, safsata, batıl, irrasyonel ve büyüsel pratiklerdir.⁴ Biraz daha insafılı yaklaşımlar için ritüeller en iyi ihtimalle Batı’nın dışındaki premodern kültür

¹ R. A. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999),107.

² Erving Goffman, *Interaction Ritual Essays in Face-to-Face Behavior* (London:Aldine Transaction, 2006), 81, 95.

³ Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, çev.Ümit Altuğ (Ankara: İmge, 1994).

⁴ Victor Turner, *From Ritual to Theatre* (New York: Paj Publications, 1982), 81.

sahalarının ya da hâlâ geleneklerini sürdüren toplumların basit ve geri kalmış davranışlarıdır. Dahası, ritüeller, sadece modernliğin değil, kurumsal dinlerin de dışında kalan birer hurafedir.⁵

Modern ideoloji ile ritüel arasında kurulan bu karşıtlık ilişkisi aslında birbirine muarız, geleneksel ve modern, iki ayrı dünya ve gerçekliğin tezahürü, üstelik modernliğin kendisine karşıt bir gerçeklik karşısında verdiği var olma mücadelesinin bir göstergesidir. Peki ama gündelik hayatta sıradan insanın gerçek ve hakikat, sosyal bilimler alanında da bilim insanlarının postmodern, modern, doğal, toplumsal, rasyonel, irrasyonel, sanal ve gündelik gerçeklik gibi kavramlarla sorgulamaksızın ilgisinin tam odağına yerleştirdiği ve daima, üstelik de tutkuyla peşinde olduğu *gerçek(lik)* nedir?

İnsan durduğu yere bağlı olarak gerçekliğe dair farklı söylemleri geliştirebilse de tüm bu açıklama biçimleri gerçekliğin bireysel ve tali yorumlamalarından başka bir şey değildir. Zira gerçek(lik), ortak bir kültürel paradigmaya göre toplumsallaşma süreçleri içinde, sorgulanmaksızın inşa edilen, meşrulaştırılan ve nesnelleştirilen bir *dünyaya* tekabül etmektedir. Sorgulanmaksızlığı, akıldışılığın değil, gündelik hayatın sıradan akışı içinde kendiliğinden ve doğal olarak inşa edilmesi, bireyler tarafından içselleştirilmesi ve kurumlar tarafından nesnelleştirilmesinden kaynaklanmaktadır.⁶ Gerçeklik dünya ise dünya da *hakikat* ve *anlam* demektir. Bu bakımdan, gerçeklik, insan için hayatı anlamlı kılan ve yaşamaya, hatta kimi zaman da ölmeye değer hale getiren *dünya görüşüdür*. Gerçeklik, kişilere ya da kurumlara göre değişen göreceli bir anlayış da değildir. Aksine sosyalleşme süreçlerinde içselleştirilen ve farkında bile olmadan toplumun her ferдинin ortaklaşa kendisine göre hareket ettiği paradigma, A. Schutz'un deyişiyle, sorgulanmaksızın kabul edilen yapılardır.⁷ Toplumsal yaşamı kuran ve insanı sosyal bir varlık haline getiren bu paradigmalara ise yaşantı dünyasının ve yaşam tarzının bir ürünüdür. Daha açık bir ifadeyle, gerçeklik yaşantı dünyasının toplumsal ve kültürel koşulları bağlamında inşa edilir. Sonra da hayat buldukları bu yaşam anlayışının tekrar tekrar sürdürülmesini sağlarlar. Bu bakımdan, gerçeklik hem yaşantı dünyasını temsil eden sembolik bir model ve kültürel yapı, hem de onu yaratan bir tasavvur

⁵ İlkay Şahin, "Heterodoks Bir Sosyal Gerçeklik İçin Heterodoks Bir Sosyoloji", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/36 (2016).

⁶ Gerçekliğin inşasına dair fenomenolojik bir tartışma için Bkz. Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, Çev. Vefa Saygın Öğütle (İstanbul: Paradigma, 2008).

⁷ Alfred Schutz, *The Phenomenology of the Social World*, çev. George Walsh (Northwest University Press, 1967).

biçimidir. Buna bağlı olarak gerçeklik tümüyle soyut ya da somut bir fenomen değil, nesnelleşebilen bir dünya tasavvurudur.

Öte yandan, dünya görüşü/gerçeklik, hem kendini düşünümsel olarak üretmek hem de bünyesinde kodlu kök paradigmaya göre toplumsal yaşamı inşa ve idame ettirmek, yani kendini toplumsal yapı olarak nesnelleştirmek üzere belli kültürel yapılarla işbirliğine gitmektedir. Bourdieu’nun, habitus ve alan arasındaki varoluşsal bağdan hareketle, yaşantı dünyası ve dünya görüşü arasındaki bu ilişkiyi kavramlaştırmak için kullandığı kavram *ontolojik suç ortaklığı*dir.⁸ Bu kavram, dünya görüşünün hem kendini idame ettirmek hem de temel paradigmasına uygun bir sosyal yapıyı kurumsallaştırmak üzere kendisiyle aynı varoluşsal özniteliğe ve tabir yerindeyse kan bağına sahip yapıları seçtiğini ima etmektedir. Başka bir deyişle, bu ontolojik suç ortaklığı dünya görüşü ve taşıyıcısı olan kültürel yapıların aynı yaşantı dünyasından olmalarını gerektirmektedir. Dünya görüşü ve kültürel yapılar arasındaki bu ontolojik işbirliği dünya görüşü gerileyinceye kadar devam etmektedir. Yine bu işbirliği nedeniyledir ki toplumsal yaşamın hâkim dünya görüşü, başka bir dünyayı/gerçekliği temsil eden kültürel yapıları kendi iktidar alanı için yaşamsal bir tehdit olarak gördüğünden bu kültürel yapılarla kendisi arasında antagonistik bir ilişkiyi de tesis etmektedir. Bu antagonizm dünya görüşünün kendini inşa ve idame etmesine hizmet etmektedir.

Dünya görüşü ve kültürel yapılar arasındaki bu ilişkiyi daha yakından görmek için kültür tarihini gözden geçirdiğimizde iki ayrı dünya görüşüyle karşılaşmaktayız. Bunlardan biri modern dönemin Batı rasyonalizmi, diğeri ise geleneksel/arkaik dönemin doğal/müphem veya kozmik dünya görüşüdür. Sosyal bilimler alanında artık bir ön kabul haline geldiği üzere, modernliği bir alan olarak ayırıştıran, onu inşa ve idame ettiren şey, bir bilinç ve zihniyet biçimi olarak Batı rasyonalizmidir.⁹ Bir dünya görüşü olarak rasyonalizmin hem kendisini düşünümsel olarak ürettiği hem de kendi paradigmalarını nesnelleştirdiği kültürel yapılardan örnek olarak ilk akla gelen bilim ve eğitimidir.¹⁰

Öte yandan modern ideolojinin kendini inşa ve idame ettirmesinde en az bu yapılar kadar, belki daha fazla, etkili olan bir diğer mekanizma ise gelenekle özdeş kültürel yapılarla rasyonel ideoloji arasında kurduğu

⁸ Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler Eylem Kuramı Üzerine*, çev. Hülya Tufan (İstanbul: Kesit, 1995), 147-152.

⁹ Stephen Kalberg, “Max Weber’s Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processesin History”, *The American Journal of Sociology* 85/5 (1980).

¹⁰ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev.E. Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı, 2012), 40-41.

antagonizmdir. Bu karşıtlık, kozmik/müphem dünya görüşünü temsil eden kültürel yapıların, dolayısıyla da geleneksel düzenin, geri kalmışlıkla ilişkilendirilip anlamsız birer hurafe olarak itibarsızlaştırılmasına zemin hazırlamaktadır. Modernliğin taarruzuna maruz kalan bu kültürel yapılardan ilk akla geleni ise ritüellerdir. Modern ideolojinin ritüellere yönelik bu saldırgan tavrı, ritüellerle geleneksel dünya görüşü arasındaki ontolojik türdeşlikten kaynaklanmaktadır. Zira ritüeller, modern ideolojinin tam tersi bir gerçekliğin ve dünyanın kurucusu kültürel yapılardır. Ritüellerin hayata geçirdiği dünya görüşünün kök paradigması yenilenme ve dönüşümdür. Buna göre ne insan ne toplumsal yaşam ne de evren tamamlanmış bir gerçekliktir. Aksine, her biri daima oluş, değişim ve tekâmül, daha bilindik ifadesiyle yenilenme ve metamorfoz halindedir. Tam da bu nedenle daima devinim, döngü ve tekâmül halinde olan bir gerçekliğin ahenkli birer parçasıdır. Daima yenilenen bu gerçeklik, insana ölümün bir yok oluş değil, daha iyi ve güzel olan için bir yeniden diriliş, hayatın ise karşıtlıkların uyumu olduğunu söyler. Ölüm mutlak yok oluş, doğum mutlak yaşam değil, ölüm ve doğum, varlık ve yokluk, aynı deneyimde ve aynı anda saklıdır. Sabit dilimlere ayrılmış geriye dönüşün mümkün olmadığı bir zaman, soyut birimler halinde planlanmış mekân ve değişmez katı kutsallıklar da yoktur. Toplumsal, ekolojik, zamansal ve mekânsal unsurlar çoğunlukla duruma göre geçiş dönemlerinde kutsallaştırılır. Daima devinim halinde olan bir dünyada sabit, katılaşmış ve değiştirilmesi mümkün olmayan varlık kategorileri de yoktur. Farklı kategoriler ya da dünyalar arasında sembolik geçişler mümkündür. Keza ritüeller, zaman, mekân, toplumsal, kültürel ya da ekolojik bir durumdan bir duruma, bir halden bir hale geçişi sağlarlar. Bu geçişler ise toplumsal yaşamın eşitsizliklerle dolu hâlihazırdaki yapılaşmış ilişki biçimlerini itibarsızlaştırmak, gerçekliğin tamamlanmadığını, aksine tekâmül halinde olduğunu göstermek ve ideal bir dünyanın imkânını işaret etmek, böylelikle de bir yenilenme ve dönüşümü yaratmak içindir. Ritüeller, geçişleri düzenlemek suretiyle daima tekâmül halinde olan ve yenilenen umut verici bir gerçekliği canlandırır. Durmaksızın yenilenen bir gerçeklik anlayışı, toplumsal yapının ve tarihsel zamanın neden olduğu ölümden eşitsizliğe her türlü kötülük sorununun, bedensel, zamansal ve sosyal sınırlılık ve çıkmazların kalıcı olmadığını, hatta gerçek dışı olduğunu göstermek suretiyle insan için anlamlı bir dünya ve gerçeklik tasavvurunu oluşturur.

O halde, modernliğin ritüellere can havliyle saldırmasının nedeni, ritüellerin modernliğin aşama aşama, ama büyük bir hırsıyla yerle bir ettiği bir dünyanın ve onun zihniyet dünyasının hatırlanmayı bekleyen kodlarını

bünyesinde saklamasıdır. Üstelik modernliği dehşete düşüren bu kodların anlamları günümüzde vakıf olunamayacak ve bilinemeyecek ölçüde silikleşmiştir. Buna rağmen bu kodlar insanın ontolojisinin ve insan olmanın ayrılmaz ve ezeli bir parçası olduğu, modern ideoloji de kurbanının bu sırrını bildiği için olsa gerek, işlediği cinayetin açığa çıkması ve kurbanının hortlaması ihtimalinin yarattığı cinnet haliyle ondan geriye kalan her ne varsa hepsini alaşağı etmeye uğraşmaktadır.

Bu çalışma, gerçekliğin inşasıyla ritüeller arasındaki ontolojik ilişkiyi ele almaktadır. Amacı ise ritüellerin geleneksel dünya görüşünü nasıl inşa ettiğini, dünya görüşüyle olan bu ontolojik bağlarının modern dönemde nasıl bozulduğunu biri Mircea Eliade’ye, diğeri Victor Turner’e ait iki teorik tartışmadan hareketle ortaya koymaktır. Bu yolla, ritüellerin geri kalmışlığın göstergesi anlamsız birer hurafe değil, dünya görüşünü nesnelleştiren kültürel yapılar olduğunu, modern ideolojinin ritüellere dair geliştirdiği kalıp yargısal kanaatlerin altında da kendi iktidar alanı için bir tehdit olarak gördüğü, ritüellerin geleneksel bir dünyayı kurabilen bu yaratıcı özlerinin yattığını göstermektedir. Eliade ve Turner, ritüellerin yenileyen ve dönüştüren özelliklerine, buradan hareketle de dünya görüşüyle olan ilişkilerine odaklandıkları için tercih edilmiştir. Ayrıca Eliade, yoğunlukla tarihsel arkaik dönem, Turner ise modern dönem geleneksel topluluklara odaklandığından ritüel ve dünya görüşü arasındaki ilişkiyi ve değişimini süreçsel olarak görebileceğimiz ve karşılaştırabileceğimiz bir çerçeveyi sundukları için de tercih edilmiştir. Turner ve Eliade, ritüelleri dünya kuran kültürel yapılar olarak görmekte mutabıktır. Onlara göre ritüeller bu gerçeklik anlayışını ise yenilenme paradigmasına göre inşa etmektedir. İdeal ve ampirik gerçeklik arasındaki diyalektik ise yenilenmenin kaynağıdır. Eliade, tarihsel ve kozmik gerçeklik, Turner ise yapı ve yapı karşıtı arasındaki diyalektiği yenilenmenin itici gücü olarak görmektedir. Hem Eliade hem de Turner için ritüeller toplumsal yaşamın kusurlarını göstermekte ve tam karşıtı ideal bir gerçekliği tecrübe ettirmektedir. Ritüeller bu dönüşümü Eliade’ye göre geriye dönüş, Turner’e göre tersine çevirme tekniğiyle gerçekleştirmektedir. Geriye dönüş, tarihsel gerçeklikle kozmik gerçekliği, tersine çevirme ise yapı ve yapı karşıtını ters düz etmektedir. Neticede ise insanın, yenilendiği için anlamlı ve umut verici olan bir gerçeklik anlayışına ulaşmasını sağlamaktadır. Turner ve Eliade’nin teorileri betimlenmek yerine sistematik olarak yorumlanmıştır.

2. Zamanı Tersine Çevirmek

Ünlü din bilimci Eliade, ritüel ile kozmik gerçeklik arasındaki ilişkiden hareketle hayatı anlamlı kılan geleneksel bir dünya görüşünü işaret etmektedir. Ona göre ritüel, arkaik dönemin kozmik gerçeklik tasavvurunu

gündelik hayatta nesnelleştiren kültürel yapıdır. Bu geleneksel dünya görüşünün temel paradigması ise kozmik yenilenmedir. Kozmik gerçeklik anlayışına göre evren bu devrî yenilenmeler nedeniyle canlı ve kutsaldır. Zira kozmik ritimlere denk düşen bu yenilenmeler, evrenin ve insanın, zamanın başında, kutsal güçler tarafından yaratılışının tekerrürü ve canlandırılmasından başka bir şey değildir. Ritüeller, mitler tarafından nakledilen evren ve insanın yaratılışına dair modelleri döngüsel olarak canlandırmak suretiyle bir *geriye dönüşü* açığa çıkarmakta ve insanı yaratılışın bozulmadığı o ilk ana götürerek gerçeklik anlayışını yenilemekte, umutlu bir dünya görüşünü üretmektedir. Eliade, geleneksel dünya görüşünün temel paradigması olan yenilenmenin ritüeller tarafından tarihsel zamanı hükümsüz kılan bir *geriye dönüş* tekniğiyle nasıl yaratıldığını anlatmadan önce kozmik dünya görüşünün inşasını süreçsel olarak açıklamaktadır.

Eliade, kozmik dünya görüşüyle ritüel arasında kurduğu bu ontolojik türdeşliği açıklamaya, kültür tarihindeki farklı dönemlerden hareketle, gerçeklik anlayışı ve yaşantı dünyası arasındaki ilişkiyi ele aldığı geniş ve karşılaştırmalı analizleri çerçevesinde arkaik ya da geleneksel bir dönemi ayrıştırarak başlamaktadır. O, Sami dinlerin kültürel yayılımıyla başlayan ve modernlikle zirve noktasına ulaşan araç rasyonel yeni bir dünyanın kuruluşuna kadar geçen kültürel dönemi arkaik, bu dönemin toplumlarını ise arkaik ya da geleneksel toplumlar olarak adlandırmaktadır. Geleneksel toplumlar, varlıklarını daima yenilenen bir kozmik gerçeklik anlayışına borçludur.¹¹ Ona göre kargaşa ve düzensizlik anlamındaki kaosun zıddı olan kozmos, düzenli ve ahenkli bir bütün olarak evren ve dünya anlamına gelmekte, evrenin bir hiçlik ve kargaşadan düzenli ve ahenkli bir gerçekliğe geçiş ve dönüşümünü imlemektedir.¹² Arkaik insan, avcılık, ziraat ve madencilik gibi icat ve buluşlar vasıtasıyla her birinde yeni bir zihniyete erişeceği farklı yaşam tarzlarını geliştirmiştir. Eriştiği bu bilinç biçimlerini ise yenilenme fikrinden müteşekkil bir kök paradigmaya göre damıtarak, *kozmetik gerçeklik* tasavvuruna dayalı, anlamlı bir dünyayı temsil eden ortak bir arkaik zihniyeti mayalamıştır. Kozmik gerçeklik tasavvurunu tecessüm ettirecek olan bu kök paradigma ise ziraatın gelişimiyle tarım toplumlarında nihai halini almıştır. Zira tarım ve ziraatın gelişimi, doğal döngüler ve zirai süreçler ile insan yaşamı arasında analogi kurulmasına sebep olmuştur. Biyo-kozmozolojik bir yaklaşımla, tohum, tarla, toprak, ekim, hasat gibi kozmik

¹¹ Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1,2,3, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabaıcı, 2003); Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabaıcı, 2003), 35, 58-62, 204.

¹² Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din* (İstanbul: İz, 2011), 212.

ritimlerle sperm, doğum, kadın, ölüm gibi beşerî geçişler arasında kurduğu analogiler, arkaik insana evren ve insan yaşamının temel ilkesinin doğum, ölüm ve yeniden doğum *kozmik döngü/devriyesi* bağlamında hiç durmaksızın *tekrarlanan biyo-kozmik bir yenilenme* olduğunu göstermiştir. Biyo-kozmik ritimlerle kendi yaşamı arasındaki ortak yasaları fark eden arkaik insan, kozmik dünya görüşünün özünü oluşturan *kozmik ve döngüsel yenilenme* paradigmasını içselleştirmiş, insan hayatı ve evreni bu paradigmaya göre yorumlayarak hiç durmaksızın yenilediği için anlamlı olan bir kozmik gerçeklik anlayışına ulaşmıştır. Dünyayı anlamlı ve yaşanılır kılan bu geleneksel bilince göre ölüm, yeni ve sonsuz yaşam biçimlerine gebe bir varoluş biçimi olup, insan, ölümün bir yok oluş değil, yeniden doğuş olduğu bir ontolojiye sahiptir. Sadece insan değil, içindeki tüm mikrokozmoslarla birlikte kozmos, doğum, ölüm ve yeniden doğuş şeklinde seyreden biyo-kozmik ritmik ve devrî yenilenişlerden ibaret yaşayan, sonsuz, eklemli bütünlüğü olan, ahenkli, üstelik de anlamlı bir akıştır.¹³

Eliade’ye göre dünyanın anlamlılığı ise kutsal olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle, gerçek ve anlamlı bir dünya tasavvurunun oluşumu kutsalın keşfiyle yakından ilişkilidir. Eliade’nin kozmik din olarak da tanımladığı arkaik bilince göre kutsal, tarihî olaylar ve somut zaman aracılığıyla değil, *biyo-kozmik ritimler*, *dairesel zaman* ve *kozmik döngüler* içinde, yenilenme vasıtasıyla kendini tezahür ettirmektedir. Bu bakımdan, kozmik yenilenme, kutsalın tezahür ettiği, bu nedenle de kendisi de kutsal olan ve geleneksel toplumların hayatının merkezinde yer alan bir süreçtir. Ayrıca, biyo-kozmik ritim ve yenilenişler, sadece insanı değil, tüm evreni kapsadığından bitki, hayvan, taş, kaya, gök ve yer gibi mikrokozmoslar, dolayısıyla da bir bütün olarak kozmosun kendisi de kutsaldır.¹⁴

Kutsal ise insan ötesi ve dünya ötesi, aşkın olandır. Bir şeyin gerçekten var olduğu ve insanın yaşamına rehberlik edebilecek ve anlam verebilecek ilkeleri barındırdığı fikri kutsalla karşılaşmanın bir neticesidir. Kutsal, inanç yoluyla değil, tecrübe yoluyla öğrenilmektedir. Kutsalın tecrübesi ise insanın somut zaman ve mekândan ayrışarak zamansız ve mekânız, insan ötesi aşkın bir dünyaya taşınması, farklılaşması ve metamorfoza uğramasıyla özdeştir. Arkaik bilince göre *gerçek(lik)*, *hakikat* ve *anlam* işte bu kutsal tecrübeden

¹³ Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altuğ (Ankara: İmge, 1994), 62-63; Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, 2. Basım (İstanbul: Om yayınevi, 2001), 181-182; Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Gece: Ankara, 1991), 142; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1, 35, 58-62; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 187.

¹⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1, 1, 58-62; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 61-63, 81-82, 97-98; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 184.

doğmaktadır. Bu nedenle de kozmos kutsal olduğu için gerçek(lik)tir.¹⁵ Sadece kutsal olanın gerçek olduğuna dair bu görüşüyle Eliade, geleneksel insan için dünyayı anlamlı bir gerçeklik haline getirenin insan, hayvan, yer, gök, taş, toprak gibi her bir parçasıyla birlikte evrenin kutsiyeti olduğunu belirtmektedir. Ona göre kozmik yaşamın kutsallığının en önemli göstergesi ise yaratımın ve yenilenmenin devam ettiğinin bir sembolü olmak üzere canlı olmasıdır. Bu nedenle, sadece kutsal olan gerçektir, kutsal ise ölüm ve doğumu ikiz gerçeklikler ilan ederek sonsuz kez tekrarlanabilen, bir ebedi zaman ve mekândan müteşekkil kozmosun, yani içindekilerle birlikte hayatın ve dünyanın ta kendisidir.¹⁶

Eliade'ye göre kozmosu kutsal bir gerçeklik olarak gören bir dünya görüşü sayesinde yaşamını anlamlı kıldığı ve idame ettirebildiğinden, gerçek(lik) ya da hakikat arayışı geleneksel insanın ontolojik ihtiyacı ve takıntısıdır.¹⁷ Demesi o ki evrenin hiç durmaksızın kendini yaratan ve yenileyen devinimini kutsalla özdeşleştirerek anlamlı bir düzen tasavvurunu geliştiren, böylelikle de yaşamı inşa ve idame ettiren kozmik dünya görüşü geleneksel insanın varoluşsal ihtiyacıdır. Zira gerçeklik tasavvuru, insanın yaşama arzusunda kırılmalara, krizlere acı ve felaketlere neden olan tarihsel varoluşuyla baş etmesine, bu acı ve krizler karşısında kendini kozmik gerçekliğin daima yenilenen varoluşuna ekleyerek ölümsüzleşmek suretiyle açıklama üretmesine, bu yolla da yaşamını inşa ve idame ettirmesine olanak tanımaktadır. Eliade'ye göre gerçeklik ve kutsal arasındaki ontolojik ilişki, arkaik insanın yaşlılık, hastalık, ölüm, yoksulluk ve eşitsizlik gibi tarihsel varoluşunun sınırlılıklarından kurtulmak için aradığı ve arzu ettiği ölümsüzlük, mutlak özgürlük ve aşkınlığı inşa etmektedir. Ölümsüzlük, aşkınlık ve özgürlük, öznenin kendi varlığı içinde fanileşmesi, bireyselliği, sıradan gündelik ilişkileri ve tarihselliği aşarak dönüşüme uğraması ve daima yenilenmesi anlamına gelmektedir. Anlamlı bir düzen tasavvurunu inşa etmeye yönelik bu ontolojik ihtiyaç, insanı sembolik olarak yaratılışın ilk haline geri döndürerek tarihi ve somut zamanı ilga etmeye yarayan biyo-kozmik devriyeler vasıtasıyla karşılanmaktadır. Bu bakımdan, kutsalın/gerçekliğin bir tecrübesi olarak kozmik devriye, insanı yaratılışın ilk haline geri döndürerek tarihselliğinin sınırlılıklarıyla baş etmesini sağladığı, onu yenileyerek anlamlı bir dünya anlayışına ulaştırdığı için kutsaldır.¹⁸

¹⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 179-180; Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, 142-143; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 25; Mircea Eliade, *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*, Ali Berktaş (İstanbul:Kabalıcı, 2013), 137-138, 232.

¹⁶ Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, 142.

¹⁷ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 25

¹⁸ Eliade, zikredilen ontolojik gereksinimleri *homoreligious* olarak adlandırdığı arkaik insanın özellikleri olarak görmektedir. Ayrıntı için bkz. Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, 140-144; Eliade, *Yoga*

Eliade, kozmik gerçekliğin/kozmosun insanın tarihsel zamanın yarattığı sınırlılıklardan kurtulmasına olanak tanıyan etkilerinden hareketle söz ettiği kozmik dünya görüşünü insanın ontolojik tutkularına cevap üreten bir çeşit kurtuluş anlayışı, yani soterioloji olarak takdim etmektedir.¹⁹ Daha geniş bir çerçeveden baktığımızda görmekteyiz ki Eliade, her ne kadar doğrudan kavramlaştırmak yerine soterioloji olarak tanımlamakla yetinse de, kozmik gerçekliği insanın ontolojik kırılma anı karşısında hayatı yaşanabilir kılmak için ürettiği kültürel açıklamalar olan antropodiseye denk bir içerikte kullanmaktadır.²⁰ Ayrıca çalışmalarının neredeyse tamamında kozmik gerçeklik ile tarihsel gerçeklik arasındaki diyalektik referansla insanın tarihsellik ve neden olduğu, acı ve felaketlerle başa çıkabilmek için kozmik gerçeklik tasavvurunu nasıl inşa ve idame ettirdiğini doğrudan ve detaylı bir biçimde ele almaktadır. Eliade, kozmik dünya görüşünün bir kurtuluş anlayışı ve anlamlı bir düzen tasavvurunun yaratıcısı olarak işleyişini ise kozmik *geriye dönüş* ve *tersine çevirmeye* ilişkilendirerek açıklamaktadır. Eliade’ye göre geleneksel insan için tarihsel zamandan, sınırlılıklarından ve yaptıklarından kurtulmasının yegâne yolu *geriye, kökene dönüştür*.²¹ Onun için geriye dönüş, ileride açıklanacağı üzere, kozmik gerçekliği ayırt ettirerek yeniden inşa etme ve insanı tarihselliğin yarattığı sınırlılıklarından kurtarma şeklinde tezahür eden iki yönlü bir etkiyi yaratarak anlamlı bir düzen ve gerçeklik tasavvurunu üretmektedir.

Eliade’nin kozmik gerçeklik ve dünya görüşünün anlamlı bir düzeni nasıl kurduğuna bakmak için yaklaşımını açarak ilerlediğimizde karşımıza dünyayı tersine çevirerek kozmik bir gerçekliği inşa etmenin temel kültürel mekanizmaları olan mit ve ritüel çıkmaktadır. Rit(üel), insanın ontolojik ihtiyaçlarını karşılayarak anlamlı bir düzen ve dünya tasavvurunu inşa etmesine hizmet eden bu kozmik gerçekliği, mitlerin rehberliğinde, gündelik hayatta nesnelleştirmektedir. Şimdiye kadar anlatılanlardan hareketle söyleyecek olursak, daima bir yaratım ve yenileniş içinde olduğundan sadece kutsal olan, gerçek(lik)tir,²² gerçekliği inşa eden ise kozmik devriyelerin toplumsallaşmış formları olan ritüellerdir. Gerçe(klik), anlamlı bir düzen tasavvuruna denk düştüğünden, ritüellerin yarattığı şey, arkaik insanın kozmik ritimlerle analogiler kurarak mayaladığı kozmik dünya görüşüdür. Bu

Ölümsüzlük ve Özgürlük, 21, 22, 62, 158,135-137, 232, 272, 277, 355, 384; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 62-70,81-82, 97-98, 112, 136; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*,167-192.

¹⁹ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 109-118.

²⁰ Antropodise hakkında detaylı bilgi için bkz. İlkay Şahin, *Hayat Bir Oyundur* (Konya: Çizgi, 2019).

²¹ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 111-112, 49-52.

²² Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 25.

bakımdan, mit ve ritüel, arkaik zamanların kozmik zihniyet ve dünya görüşünü kodlayarak aktaran ve gündelik hayatta nesnelleştiren kültürel mekanizmalardır. Temel işlevleri ise dünya görüşünün temel paradigması olan kozmik yenilenmeye gerçeklik kazandırmak, daima yenilenen, bu nedenle de anlamlı olan bir düzen olarak kozmos tasavvurunu üretmektedir. Eliade'ye göre geleneksel insan için yaşamın anlamı her şeyin üstünde, insan ötesi modellerle, yani arketiplerle uyumlu yaşamaktır.²³

Ritüeller, anlamlı bir kozmik gerçekliği kozmogonik mitlerin ve sembollerinin rehberliğinde arketipleri tekrar ederek inşa etmektedir.²⁴ Mitler, zamanın başlangıcında gerçekleşen olayları ritüeller tarafından tekrarlanırsın diye birer örnek model olarak saklamakta ve aktarmaktadır. Açmak gerekirse, Eliade'ye göre, mitler zamanın başlangıcındaki eşsiz (büyük) zamanda meydana gelen bir olayı yahut kozmos, insan, bitki, davranış ya da bir kurum gibi bir gerçekliğin yaratılışını anlatmaktadır. Bu bakımdan, birer yaratılış öyküsü olarak kozmogonik mitler, doğaüstü kutsal varlıkların zamanın başlangıcındaki yaratıcı etkinliklerinden bahsetmektedir.²⁵ Arkaik insan için hayat mitlerde bahsedilen bu kozmogonik (evrenin yaratılışı) ve antropogonik (insanın yaratılışı) faaliyetler nedeniyle kutsaldır ve gerçektir.²⁶ Mitlerde bahsedilen bu ezeli kozmogonik olaylar, Eliade'nin deyişiyle, *geriye dönüşü* ve *kökene dönüşü* mümkün kılan *kutsal tarih*, yeme içmeden cinselliğe kadar tüm beşerî etkinlikler için bir örnek oluşturacak model ve paradigma olma işlevini görmektedir.²⁷ Kozmos, doğaüstü güçlerin bir yaratımı, bu nedenle de her türlü yaratıcılık ve yaratılışın ideal modeli olduğundan, kozmogoni her türlü beşerî eylem ve faaliyet için bir örnektir.²⁸ Eliade, mitsel kalıbı, paradigma, örnek model ve arketip kavramlarıyla karşılaşmakta, bu kavramları çalışmalarında birbirinin yerine kullanmaktadır.²⁹ Adıbelli'nin de belirttiği üzere, Eliade, mitlerin *örnek tarih* olma özelliğini arkaik insanın ideal bir arketipi nesnelleştirme, böylelikle de kozmik yenilenmeyi, yani ölümsüzlüğü ve aşkınlığı bu dünyada bir deneyim olarak tecrübe etme arzusunun bir tezahürü olarak görmektedir.³⁰

²³ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 97.

²⁴ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 12, 144; Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 42-49.

²⁵ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 11-12; Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 15-16, 28, 45, 47, 61.

²⁶ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 69, 39; Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 21.

²⁷ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 11-12; Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 11, 18, 45.

²⁸ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 47.

²⁹ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 12.

³⁰ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 217.

Kozmik yenilenme, mitlerde saklanan örnek modeller ritüeller vasıtasıyla tekrarlanarak gerçeklik kazanmakta ve canlandırılmaktadır. Nitekim Eliade’ye göre ritler, zamanın başlangıcında gerçekleşen ve kozmogonik mitlerde saklı olan arketipik bir olayın tekrarıdır.³¹ Bu ritüel tekerrür ise zamanın dışına çıkmayı ve ölümsüzlüğe geçişi sağlayan başlangıç zamanına ve büyük zamana *geriye/kökene dönüş* sayesinde mümkün olmaktadır.³² Bir parantez açarak söylemekte yarar var ki zamanı tersine çeviren geri dönüş ve buna bağlı kozmik yenileniş, geleneksel toplumların zaman telakkisiyle uyumludur. Arkaik toplumlar, *dairesel kozmik zaman* anlayışına sahiptir. Arkaik insan, nebati hayatın doğum, ölüm ve yeniden doğum şeklinde seyreden biyo-kozmetik ritimlerine dair zirai tecrübesinden hareketle ölüm ve yeniden doğumun sonsuz kez tekrarlandığı döngüsel bir zaman anlayışını geliştirmiştir.³³ Dairesel zaman, sabit, bir kere olan ve tekrarlanamayan somut ve kronolojik tarihsel zamanın aksine, biyo-kozmetik ritimlere ayarlı, tekrarlı, geriye dönüşlerin mümkün olduğu, bu nedenle de sonsuzluk, özgürlük ve aşkınlığı yaratabilen zamandır.³⁴ Dairesel zaman, evrenin kozmik ritimlerine paralel olarak gerçekleştirilen arketipsel tekrarlar vasıtasıyla ritüellerle özdeşleşmekte, böylece tüm evreni kuşatan ve sonsuz bir yenilenmeyi ifşa eden kozmik bir devriye açığa çıkarmaktadır. Kozmik devriyenin koşulu ise tarihsel zamanı ilga etmektir. Eliade’ye göre seküler ve kronolojik tarihsel zamanı hükümsüz kılan ise ritüeller marifetiyle gerçekleştirilen arketipsel tekrar ve geriye dönüştür.³⁵ Adıbelli’nin de dediği üzere, Eliade’ye göre ritüelle gerçekleştirilmek istenen asıl amaç da zaten *zamanı değersizleştirmektir*. Zira ritüeller, en büyük korkusu gerçek dışılık, anlamsızlık ve ölüm, yegâne arzusu da mutlak gerçeklik olan arkaik insanın bu korku ve arzusuna tarihsel zamanı değersizleştirmek suretiyle varoluşsal cevap üretmektedir.³⁶

Eliade’nin gerçek dışılık korkusu ve gerçeklik arayışı betimlemesinden anlaşılan o ki geleneksel insan, anlamlı bir dünya tasavvuruna erişebilmek ve beşerî varoluşun zamanın etkisiyle bozulmaya ve eskimeye açıklığını karşılayan tarihselliğiyle baş edebilmek için arketipsel tekerrür vasıtasıyla tarihsel zamanı ilga etmeye yönelmiştir. Böylelikle, zamanın etkisi altında ölme, hastalanma, yaşlanma gibi etkilere açık hale gelen tarihsel varoluşuyla baş etmesine yarayacak, daimî bir yenilenme ve yeniden doğuş tecrübesinden mürekkep bir gerçekliği inşa etmiştir. Zamanın olmadığı bir dünyada hiçbir

³¹ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 11-12; Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 42-49.

³² Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 29, 49-52, 114, 179-180; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 7.

³³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1, 58-62; Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 66, 69.

³⁴ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 86.

³⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 29, 49-50, 114, 179-180; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 7, 47-48.

³⁶ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 267.

acının ve beşeri sınırlılığın olamayacağı göz önünde bulundurulursa, Eliade'nin bahsettiği gerçekliğin geleneksel insan için neden o kadar anlamlı olduğu ve tutkuyla arandığı daha iyi anlaşılacaktır. Geleneksel insanın ritüelleri icra etmekteki ısrarının altında işte bu anlamlı gerçekliğe eriştirecek kozmik bir yenilenme için zamanı değersizleştirme arzusu yatmaktadır. Bu bakımdan, geleneksel toplumlardaki kozmik yenilenme ve yeniden doğuş, onların somut zamanın ilgasında kendini gösteren *tarih karşıtı* tavırlarının bir ürünüdür. Ritüellerde içselleştirilen bu tarih karşıtı tavra göre zamana önem verilmez ve değersizleştirilirse zaman var olmayacaktır. Ayrıca, insan arketipten uzaklaştığı ve tarihsel zamanı algıladığında dahi zamanın ilgası mümkündür. Arkaik insan olaylara göre değil, arketipik eylemlerin tekerrürüne göre yaşadığında, zaman içinde dahi olsa zamanın geri çevrilemezliğine karşı koyabilir, zamanı hükümsüz kılabilir ve arketipik bir eylemi tekrarladığında ezelî, zaman dışı bir anı/şimdiyi tecrübe edebilir. Yenilenme ve yeniden doğumun kozmik devriyelerini inşa eden de işte bu eşsiz tecrübedir. Bu eşsiz tecrübenin yaratıcısı olduğundan, Eliade'nin farklı kültürlerden verdiği örneklerden de anlaşıldığı üzere, ritüeller geleneksel yaşamın tam merkezinde yer almaktadır. İster kolektif veya bireysel, ister periyodik ya da anlık olsun ritüelin işi, arketipik/kozmozonik eylemin tekerrürü yoluyla tarihi ilga ederek yenilenmeyi/yeniden doğumu inşa etmektir.³⁷ Ritüeller sadece tarih karşıtı bir tavrın değil, buna uygun tarih dışı ortak bir belleğin de inşa edildiği yerdir.³⁸ Geleneksel insan, zamanın ilgası yoluyla kendisini kozmik ritimlere göre ritüeller içinde periyodik olarak yeniden doğurduğu ve yenilediğine dair bir hatırlama biçimine ve bilince sahiptir. Adıbelli'nin ifade ettiği üzere, Eliade'ye göre arkaik insan kronolojik tarihî zamana, somut kronolojik tarihî olayların ya da kişilerin gerçekliğine dair bir hatırlama biçimine ve hafızaya sahip değildir. Aksine, arkaik toplumlar somut tarihî olayları kutsal mitsel zamanda meydana gelen bir olay, olaylardaki tarihî kişileri ise insan olarak değil, arketipik doğaüstü varlıklar olarak toplumsal bilinçlerinde saklamakta ve anımsamaktadır. Ritüeller sayesinde tarihî olaylar sembolik yüklemelerle kronolojik ve somut gerçekliğinden ayrıştırılarak kozmik/mitsel bir olay, olayın faili ise arketipik bir olayın faaline benzeyen anonim bir kahraman ya da tanrı gibi doğaüstü bir varlık olarak canlandırılmaktadır.³⁹

Eliade, geleneksel insanın tutkusu olan zamanı değersizleştirme arzusundan bahsederken itibarsızlaştırılmak istenen bir tarihsel gerçeklikle

³⁷ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 88-89.

³⁸ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 20-23, 155-162; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 48-58.

³⁹ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 266.

tutkuyla erişilmek istenen bir kozmik gerçeklik arasında diyalektik bir ilişkiyi kurmaktadır. Anlamalı bir kozmik düzen tasavvurunu inşa edecek olan bu diyalektik ilişkiye aracılık eden ise ritüeldir. Arketipin ritüel tekrarı, somut zamanı ilga ederken, yanı sıra da tarihin dışına çıkararak kozmik yenilenme ve yeniden doğuşu hazırlamakta, tekrarı ve geri dönüşü mümkün olağanüstü ve kutsal bir kozmik ve mitsel zamanı yaratmaktadır.⁴⁰ Ritüeller tarafından inşa edilen bu tarih dışı *mitsel zaman*, insana *gerçek olanı ayırt etme, oluşturma, aklında tutma* ve gerçeğe/hakikate erme imkânını vermektedir. Hatırlanacağı üzere, arkaik insan açısından gerçek, ezelde, büyük zamanda kutsal güç ve onun yaratımları, yani arketiplerdir. Bu nedenle de sadece kutsal olan gerçektir. Ritüel icra edildiğinde mitsel zamanda doğaüstü güçler tarafından gerçekleştirilen olay veya yaratım taklit edilmiş olmaktadır. Arketipin taklidi ise insanı zamanın başlangıcındaki mitsel olayların ve bu olayların faili doğaüstü güçlerin/Tanrıların çağdaşı durumuna getirmektedir. Kaostan kozmosa geçişi, yani kozmogoniyi tekrarlamakta, yeniden canlandırmakta ve güncellemektedir. Mitler içinde arketipler olarak saklanan zamanın başlangıcında kutsal güçler tarafından gerçekleştirilmiş kutsal olay ve yaratımlar, kozmik ritim/devirlere ayarlı ritüeller vasıtasıyla tekrar ve taklit edildiğinde işte bu mutlak gerçek ve hakikat açığa çıkmakta ve ayırt edilmektedir.⁴¹

Üstelik evren ve insanın yaratılışını güncelleyen tüm bu süreç, geleneksel toplumların kozmik ritimlere ayarlı dairesel zaman anlayışı gereğince tüm yıla yayılmakta ve kutsalı tüm yıla dağıtmaktadır. Geleneksel insan, bir yıllık zaman zarfındaki biyo-kozmik ritimlere paralel olarak, ritüeller vasıtasıyla, yaratılış eylemini tekrarlamakta, yaratılış zamanında, yani kaostan kozmosa geçiş anında vuku bulan tüm kozmogonik evreleri sırayla sanki ordaymış gibi taklit etmektedir. Yıl içinde hiç durmaksızın yaratılış tekrarlandığı ve insan başlangıçtaki mitoslar çağına taşındığından, o yılın her anı kozmogoni ve antropogoniyle çağdaş hale gelmektedir.⁴² Arketiplerin tekrarı yoluyla yaratılan bu eşzamanlılık, insanı kutsal olanla, yani gerçeklik ve hakikatle karşılaştırmakta, onu ayırmasını ve tecrübe etmesini sağlamaktadır. Kutsalın tecrübe edilmesini, gerçekliğin ilk haline geri dönerek insanın ve evrenin yenilenmesini, böylelikle de anlamalı bir düzen tasavvurunun sürdürülmesini temin etmektedir.⁴³ Adıbelli'nin belirttiği üzere, Eliade'ye göre insan, ritüeller

⁴⁰ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 27-29, 179-180, 49-50, 114; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 7.

⁴¹ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 16, 27-29, 38-39, 41, 49-50, 179-180; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 48-49, 65-67, 81-82.

⁴² Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 36; Mircea Eliade, *Rites and Symbols of Initiation*, çev. Willard R. Trask (New York: Harper & Row, 1958), 18.

⁴³ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 179-180.

sayesinde yaratılışın ilk anına dönerken gerçekliği, mutlak özgürlüğü, sonsuzluk ve ölümsüzlüğü tekrar tekrar yaşamakta, mukabilinde de yenilenmiş ve tekâmül etmiş olarak yeniden doğmaktadır.⁴⁴ Bu bakımdan, arketiplerin tekrarı, zamanı tersine çevirerek kozmogoni ve antropogoninin çağdaşı haline getirdiği insana kozmik gerçekliği ifşa ederken, yanı sıra da insan ve evreni tarihsel zamanın bozmadığı ilk yaratılış anına geri döndürerek yetkin halleriyle yeniden doğmalarını sağlamaktadır.⁴⁵

İnsan, kozmik ritimlere ayarlı, tüm yıla yayılan ritüeller içinde kozmogoni ve antropogoniyi taklit ederken durmaksızın yeniden doğmakta, yeniden doğarken de zamanın eskittiği ve bozduğu varoluşunu geride bırakmakta, tersine çevrilerek yok edilen geçmiş zamanla birlikte uğradığı kötülük ve yaptığı hatalar da ortadan kalkmaktadır.⁴⁶ Eliade'nin bu tür devrî kozmik yenilenmeyi açıklamak için verdiği örnek, yeni yıl bayramları olarak bahsettiği, kozmik ritimlere denk düşen mevsimsel/takvimsel geçiş ritüelleridir. Eliade'ye göre dairesel yıl anlayışı, ölüm ve yeniden doğum devriyesine denk düşen, iyimserlik ve kötümserliği aynı anda imleyen kirlilik temizlik, hastalık sağlık, gençlik yaşlılık gibi iki kutuplu anlamsal bir içeriğe sahiptir. Açmak gerekirse, tarihsel zamanın akışı, başlangıçtaki o tam, yetkin ve saf halden uzaklaşılmasına, varlığın aşınmasına, eskimesine ve yok olmasına neden olmaktadır. Bu kötümser akışı sonlandıran ve bütünlüğü yeniden sağlayan ise yeni bir varoluşun eşiği olmak üzere yılın sonunun gelmesidir. Tarihsel zamanın bu kötümser akışı nedeniyle ki dünyanın her yılın başında yeniden yaratılması ve yenilenmesi gerekmektedir. Tarihsel zamanın kötümser akışı yerine iyimser bir akışı yerleştirerek başlangıçtaki yetkinliğe dönmenin ve kozmik bir yenilenmenin tek yolu ise önce zamanın etkisiyle eskimiş mevcut dünyanın kalıntı ve yıkıntılarıyla birlikte tümüyle yok edilmesi, ardından da yeni bir yaratım ve varoluşla doğmasıdır.⁴⁷

Ritüel geriye dönüş, bozulmuş ve eskimiş bu tarihsel varoluş ile başlangıçtaki yetkinliği tersine çevirerek, tamamlanmayı ve arınmayı, yani kozmik bir yenilenmeyi beraberinde getirmektedir. Bu kozmik yenilenme ise yeni yıl/yıl dönümü ritlerinde görüleceği üzere ilki ölüm, yokluk, hiçlik ve düzensizlik anlamına gelen kaosa geri dönüş, ikincisi de yaratılış ve yeniden doğum manasını taşıyan kozmosa dönüş şeklindeki iki aşamalı sembolik bir geriye/kökene dönüş ve zamansal tersine çevirme vasıtasıyla

⁴⁴ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 189-192, 278

⁴⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 109-110, 184-185; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 48-49, 62-70; Eliade, *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*, 35-136.

⁴⁶ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 62-69, 85.

⁴⁷ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 69-71.

gerçekleştirilmektedir.⁴⁸ Tarihsel zamanın varoluşu eskiten etkilerine bağlı kötümser akışı, ölüm ve doğumu inşa eden kaos ve kozmos diyalektiği yeniden yaratılarak bozulmakta ve kozmik yenilenmeye bağlı iyimser bir akış açığa çıkmaktadır. Kozmik yenilenmenin ön koşulu bireyin ve insanlığın döngüsel ölümüdür. Ölüm, yeniden doğum için şarttır. Zira evren, insan, toplum, bitki ve hayvan, hangisi olursa olsun, tüm varoluş biçimleri tarihsel zamanın etkisi altında bozulduğu, aşındığı, canlılığını yitirdiğinden, canlılığını yeniden kazanması, bunun için de geçici bir süreliğine de olsa biçimsiz ve düzensiz olanla yeniden birleşmesi, kaynağı ve kökeni olan ilksel birliğe kavuşması ve onunla bütünleşmesi gerekmektedir.⁴⁹ Bu bütünleşme yeniden doğumun arefesidir. Zira yaratımın olmadığı, düzensizlik anına, yani kaosa geri götürülerek sembolik olarak öldürülen varlık, eşzamanlı olarak arketipsel tekerrürle yaratılış anına taşınmakta ve yeniden doğmaktadır.⁵⁰ Bu bakımdan, kozmogoni ve antropogoniye tekrar eden her ritüelde, yeni bir dünyayı yaratabilmek için eski dünyanın yok edilmesi gerektiğinden, önce ölümü karşılayacak biçimde kaosa geri dönüş gerçekleşmektedir. Bunu eş zamanlı olarak bir yeniden doğum izlemektedir. Böylelikle, geriye dönüş, insanı sembolik bir ölüm ve eşzamanlı yeniden doğum aracılığıyla yaratılışın ilk bozulmamış haline döndürmektedir. Zamanın başlangıcına geri dönüş ise doğum, ölüm ve yeniden doğum kozmik devriyesini, yani kozmosun ve insanın yaratılışını yeniden inşa etmektedir. Geriye dönüş yoluyla inşa edilen bu eşzamanlı ölüm ve doğum devriyesi ise ölüm ve yeniden doğumu aynı anda karşılayan karşıt, ama bütünleştiren, ikili anlama sahip sembollerle gerçekleştirilmektedir.⁵¹

Eliade, geriye ya da mutlak başlangıca dönüş ve yenilenmeyi geçiş ritüellerindeki ana rahmine/döl yatağına dönüş metaforunu hatırlatarak açıklamaktadır. Döl yatağına dönüş, hem eski dünya ve varoluşun ölümünü hem de yeniden dirilişi sembolize eden iki anlamlı bir metafordur. Eliade’ye göre ritüellerde yer verilen ve aynı anda ölüm ve yeniden doğumu karşılayan gece, karanlık, baraka, mağara, çukur, toprak ve mezar gibi semboller döl yatağına dönüş metaforunu kurmaktadır. Bu metafor, geçiş ritüellerindeki öznenin yeni bir varoluş biçimine geçmesini sağlamak ya da onu yeniden canlandırmak içindir. Yenileniş ve yeniden doğum, eski varoluş ve dünya ortadan kaldırılmadan gerçekleşmeyeceğinden, önce eski varoluşun hiçlik anına geri dönerek öldürülmesi gerekmektedir. Bu minvalde olmak üzere, döl

⁴⁸ Eliade, *Rites and Symbols of Initiation*, XIII.

⁴⁹ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 91; Eliade, *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*, 135-137.

⁵⁰ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 64-68.

⁵¹ Eliade, *Rites and Symbols of Initiation*, XIII.

yatağına dönüş, insanın ve evrenin, kozmosun biçimsiz ve düzensiz olduğu kaos durumuna ve anına ya da embriyo/tohum haline geri dönüşlerini temsil etmektedir. Döl yatağına dönüş, sadece ölümün değil, yeniden doğumun da gerçekleştiği andır. Zira, kaos anına dönerek sembolik olarak ölen özne, kaostan kozmosa geçiş ve yaratılış anına referansla yeniden doğmaktadır. Bu bakımdan, döl yatağı, tarihsel gerçekliğin olumsuzlanmasını, yanı sıra da ritüel failin eski varoluşunu öldürerek bir süre kutsal bir dünyada kaldıktan sonra yeni, sağlıklı, saf, temiz ve ilk halini almış yetkin bir varoluşla seküler dünyaya dönmesini anlatmaktadır. Bu kozmik yenilenmeye bağlı olarak insan, tüm acılarından, günah, hata, kusur, hastalık, eşitsizlik, yaşlılık gibi her türlü tarihsel bozulmadan kurtulmakta ve ezeldeki yetkin varoluşuna yeniden kavuşmaktadır.⁵²

Ritüel geriye dönüş, noksan ve bozulmuş bir tarihsel gerçeklikle baş etmek üzere tarihsel zamanı feshederken, zamanın yarattığı, bozulma ve eskimeyi tersine çevirmekte, bir hal ve durumdan diğerine, bir varoluş biçiminden bir başkasına, kirlilikten temizliğe, hastalıktan sağlığa, yaşlılıktan gençliğe...vb. geçişleri sağlamaktadır. Ayrıca, tarihsel somut yaşamı askıya almakta, yaratılışın o ilk ve tam haline geri dönerek kutsalla bütünleşmeyi, arınmayı, saflaşmayı, bedensel, zihinsel, toplumsal ve ruhsal olarak yenilenmeyi ve tamamlanmayı beraberinde getirmektedir.⁵³ Arketipsel tekrar sayesinde sadece insan değil, kozmos da tüm bileşenleriyle birlikte yenilenmekte ve canlanmaktadır. Doğa, insan ve evreni bir araya getiren dairesel zamanlarda uygulanan ritler vasıtasıyla yeniden doğan ve yenilenen insan, toplum ve doğa yeni ve tümüyle başkalaşmış kozmik bir varoluş biçimine kavuşmaktadır. Bu yönüyle, kozmogoni ve antropogoniye tekrar eden ritler, insan, doğa ve toplumu bir araya getirmekte, onları sembolik olarak öldürmekte ve yeniden canlandırmaktadır. Bu eşzamanlı dönüşüm yeni, ahenkli ve bütünlüklü bir kozmik gerçeklik tasavvurunu üretmektedir.⁵⁴

Eliade için arketipin tekrarı yoluyla zamanı tersine çevirmek, bir yandan insana kozmik gerçekliği gösterirken, diğer yandan da onu olup bitmiş ölü zamanın yüklerinden kurtarmakta, geçmişini yıkarak yaşamına yeniden başlayabileceği ve kendi dünyasını yeniden yaratabileceğine dair dünyaya yönelik umutlu bir bakışı kazandırmaktadır.⁵⁵ Eliade, geriye dönüşün bu umutlu ve anlamlı dünya imgesini nasıl yarattığını farklı ritler örneğinde

⁵² Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 107-110, 116; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1, 58-62.

⁵³ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 112; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 64-68; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 300-301.

⁵⁴ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 107-110.

⁵⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 69, 179-180.

tekrar tekrar açıklamaktadır. Verdiği örneklerden birisi yogadır. Yoga örneğinden hareketle Eliade, öznenin ritüelde yeniden doğmak için öldüğünü, bu yolla da varoluşun doğal ve seküler düzeyinde erişilmesi mümkün olmayan yeni bir varoluş biçimiyle kutsal bir dünyaya doğduğunu belirtmektedir. Ona göre, seküler dünyadan kutsal dünyaya geçiş, insanın, dünyanın ve toplumsal yaşamın umutsuzluk, ıstırap ve hatalardan müteşekkil tarihsel gerçekliğini meşrulaştırabilecek bir anlayışı üretmektedir. Zira birey, kötülük ve acıların kaynağı tarihsel varoluşundan geçici olarak özgürleşmekte, tarihsel gerçekliğini yeni, aşkın ve özgürlükçü bir varoluş biçimiyle kabullenilir hale getirmektedir.⁵⁶

Eliade, yoga örneğinden de anlaşılacağı üzere, geriye dönüşün gerçeği ayırt ettiren işlevine, insanı tarihselliğin yarattığı sınırlılıklardan kurtaran etkisini de eklemektedir. Geriye dönüşün bu çifte etkisinden hareketle de hem insanı umutsuzluklarla dolu tarihsel varoluşundan kurtaran hem de ona ideal ve yenilediği için umut dolu kozmik bir gerçekliği tecrübe ettiren geleneksel bir dünya görüşünü formüle etmektedir. Ona göre, geriye dönüş, kozmik yenilenme paradigmasından hareketle geleneksel insanın eskimeye mahkûm, bedensel, zamansal ve sosyal sınırlılıklardan mürekkep tarihsel varoluşundan kurtulmasına, yaşamını idame ettirmesine olanak tanıyan kozmik bir gerçekliği inşa etmektedir. İnsan, geriye dönüş vasıtasıyla zamanın başındaki kutsal güçlerle çağdaş hale geldiğinde, aslında, zamanın tersine çevrilemezliği ve tarihsel olarak olup bitenin değiştirilemezliği fikrine başkaldırmakta, bu başkaldırı ise gerçekliği yenileyerek inşa etmesini, neticede ise anlamlı bir dünya tasavvuruna ulaşmasını sağlamaktadır. Ayrıca, geriye dönüş, insanı, ölü zamanın, geçmiş sorunların yükünden kurtararak ona yeni bir hayata başlayabileceği ve dünyasını yeniden kurabileceği umudunu kazandırmakta, böylelikle de anlamlı düzen tasavvurunu sürdürmesini temin etmektedir.⁵⁷ Bu bakımdan, Eliade için ritüellerin nihai hedefi, arketipi tekrarlayarak zamanı tersine çevirmek, bu sayede insan ve evrenin varoluşunu ilk haline döndürerek yenilemek, bu yenilenişten hareketle de insanın yaşamını umutla idame ettirmesini sağlayacak anlamlı bir kozmik gerçeklik tasavvurunu inşa etmektir.

Öte yandan Eliade’ye göre ritüeller geleneksel toplumlarda sahip oldukları bu merkezi konumlarını ve varoluşsal işlevlerini aşama aşama yitirmiştir. O, kimi rit ve mitlerin kurumsal dinler içine aktarılarak devam ettiğini söylese de, ritüellerin arketipi tekrarlama ve kozmik yenilenme yetilerini modern dönemde büyük oranda kaybettiklerini, bu yetinin bir

⁵⁶ Eliade, *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*, 137-138.

⁵⁷ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 179- 180.

bakiye düzeyinde kaldığını ifade etmektedir. Eliade için bu durum kozmik gerçekliğin düşüşünün bir tezahürüdür. Kozmik dünya görüşündeki gerileme, Sami dinlerin açığa çıkışı ve yayılımıyla başlamış, modernlikte nihai halini almıştır. Kozmik dünya görüşündeki bu kırılma ise kutsalın gerileyişinde tezahür etmiştir. Geleneksel insan için kozmos kutsalın, Sami dinlerin yayılımıyla başlayan ve modernlikle tamamlanan bir süreç içinde kozmos aşama aşama kutsaldan arındırılmıştır. Bu sürecin fitilini ateşleyen ise İbranilerin geleneksel toplumların kozmik zaman anlayışının yerine tarihsel zamanı koyması olmuştur. Eliade'ye göre İbraniler, arkaik insanın arketipleri tekrar etmek suretiyle inşa ettiği kozmik zamanın yerine Tanrı'nın zamanda tezahür ettiği inancına dayalı yeni bir dinî tecrübeyi yerleştirerek tarihî zamanı icat etmiştir. Tanrının tezahürü olarak tarih anlayışını Hristiyanlık devralmış ve genişletmiştir. Tarihselliğin yükselişi, kozmik dünya görüşünün mayası olan yenilenme paradigmasının da sonunu hazırlamıştır.⁵⁸ İbranilerin başlattığı evreni kutsaldan arındırma işini modernlik tamamlamış, modern döneme gelindiğinde, kozmos artık seküler, cansız, dilsiz, anlamsız, ampirik ve doğal bir nesne ve mekanik bir sistem, yani tabiat olarak görülmeye başlanmıştır.⁵⁹ Tarihsel zamanı askıya alan kozmik dünya görüşünün gerilemesiyle birlikte insan, tarihsel zamanı aşarak kendini yenileme, böylelikle de anlamlı bir kozmik gerçeklik tasavvurunu geliştirme yetisini kaybetmiştir. Tarihselliğin yükselişi, modern insanın kozmik zamanın tesiriyle sonsuzluk ve ölümsüzlüğü inşa eden arkaik insanın aksine kendini sonlu bir varlık olarak görmesine ve tarihsellikten kurtuluş için hiçbir yol bulamamasına, buna bağlı anlam krizleriyle cebelleşmesine sebep olmuştur. Eliade, tarihsel zamanın modern insanın yaşamında yarattığı bu daralmayı ve anlam krizini *tarihin terörü* olarak adlandırmaktadır.⁶⁰ Bununla birlikte, ona göre her ne kadar modern insan kozmik dünya görüşüyle bağlarını koparmış ve sekülerleşmişse de varoluşunun derinliklerinde ve bilinçaltında mitolojilerini sürdürmekte, kutsal, yeniden dirilme, geçiş ve katılım ritleri anlayışını korumaktadır.⁶¹

3. Dünyayı Tersine Çevirmek

Eliade gibi ritüelleri ampirik gerçeklik ile ideal gerçeklik arasındaki diyalektikten hareketle geleneksel toplumların yenilenme ve dönüşüm paradigmasına dayalı dünya görüşlerini inşa eden kültürel bir kalıp olarak

⁵⁸ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt:1, 204-210; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 50, 104-110, 152-154; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 292-296.

⁵⁹ Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, 129-130, 155.

⁶⁰ Tarihin terörüne dair ayrıntılı bilgi için bkz. Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 135-152; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 321-325.

⁶¹ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 244; Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, 177-190, 162-163, 184-190.

görenlerden biri de Victor Turner’dır. Eliade’nin arkaik toplumlar bağlamında işaret ettiği ritüel ve dönüşüm/geçiş ilişkisini Turner, arkaik ve ritüel zihniyetin günümüz kültürlerindeki sürekliliğini görmemize imkan tanıyacak bir eğilimle saha araştırmalarını yürüttüğü geleneksel topluluklar örneğinde ele almıştır. Eliade gibi Turner de ritüelleri geleneksel toplumların temel yapısal ve kültürel bileşeni olarak görmektedir. Turner’e göre geçiş dönemleri ve ritüeller, biyolojik ve ekolojik döngülerle ilişkili olduğundan, yaşamın henüz evrensel inanç ve uygulamalara göre rasyonelleşmediği, değişimin teknolojik ve mekanik değil de biyolojik ve meteorolojik ritimlere bağlı olduğu, döngüsel bir zaman anlayışına sahip geleneksel halk kültürlerinin temel pratiğidir.⁶²

Turner’e göre bu toplumlarda sosyal hayatı ile ekolojik hayat birbirine geçmiş döngüsel ritimlerden müteşekkil, daima dönüşüm halindeki bir süreçtir. Ritüeller, insanı, evreni ve sosyokültürel hayatı hiç durmaksızın devam eden ve birbiri ardına gelen döngüsel aşamalardan geçerek yenilenen, doğumun ölüme, ölümün doğuma gebe kaldığı tamamlanmamış, ama tamamlanması mümkün müphem bir gerçeklik olarak aynı anda hem *canlandırır/yansıtır* hem de *inşa eder/dönüştürür*. Bu yönüyle Turner için ritüeller geleneksel bir dünya görüşünün ontolojik türdeşidir. Ritüellerin temel varoluşsal özü ise insan ve toplumu geçiş dönemleri bağlamında zamanın ve sıradan yapısal ilişkilerin dışına çıkarmak, hatta bu ilişkileri ters düz etmek suretiyle eleştirmek, böylelikle de evren, toplum ve insanın tamamlanmasına rehberlik edecek ideal ve sembolik bir modeli tecrübe ettirmek, bir metamorfoz, başkalaşım ve yenilenmeyi yaratmaktır. Ayrıca, insanı gündelik ilişkilerin ve yapısal pozisyonların dışına çıkararak toplumun yapısal, insanın da sosyal bir varlık olarak eksikliklerini, yanı sıra da daima dönüşüm halindeki özlerini göstermek suretiyle insana dünyayla başa etme, hâlihazırdaki yapılaşmış ilişkileri yerme ve bu yergiden hareketle de insan, toplum ve evrenin nihai halini almadığı ve tamamlanabileceğine dair insancıl bir bilinci inşa etmektir.⁶³

Turner, ritüeller marifetiyle gerçekleşen bu yenilenme ve dönüşümü ise *yapı karşıtı* olarak tanımladığı varoluşsal gerçeklik ile yapı olarak tanımladığı ampirik gerçeklik arasındaki diyalektiğin bir ürünü olarak görmektedir. İnsan, toplum ve evrenin döngüsel ritimlerle başkalaşmak suretiyle ulaşması beklenen, yapılaşmış seküler ilişki, mekân ve zamanın dışındaki ideal

⁶² Victor W. Turner, “Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*”, ed. Louise Carus Mahdi, Steven Foster, Meredith Little, *Betwixt and Between : Patterns of Masculine and Feminine Initiation* (Illinois: Open Court Publishing, 1987), 4-9.

⁶³ Bkz. Şahin, *Hayat Bir Oyundur*.

gerçekliği *yapı karşıtı* kavramıyla karşılamaktadır. Yapı karşıtı, insanları statü ve rollerine göre ayıran, eylem ve davranışlarını sınırlandıran yapılaşmış ve normatif bir örgütlenme biçimi olan *yapının* aksine, hiyerarşik olarak farklılaşmamış, varoluşsal ve eşitlikçi ilişki biçimlerinden müteşekkil ideal bir gerçekliktir.⁶⁴ *Yapı karşıtı*, fiziksel ve zihinsel özellikleri bakımından farklılıkları olsa da, somut ve özel bir durumla ilgili ortak insanî değerler bağlamında varoluşsal bir eşitliği tecrübe eden bireylerden mürekkep bir etkileşim modelidir.⁶⁵ Turner, yapılaşmış ilişkilerin tam karşıtı olan bu ideal gerçekliği *komunitas* ile özdeşleştirmektedir. Ona göre *komunitas*, somut, tarihî ve özel bir durumla ilgili, rol ve statüler içinde parçalanmamış, birbirleriyle doğrudan iletişim kuran bireyler arasındaki varoluşsal karşılaşmalardır.⁶⁶ Açacak olursak, *komunitas*, ebedî ve ezeli ölümsüz bir şimdi, zaman dışı bir an ve mekânsız bir durumda, her türlü normun feshedilmesi ve fertlerin normatif ilkelere uymaktan azat edilmesiyle açığa çıkan, bu yönüyle de bağları farklılaşmamış, kurumsallaşmamış, anlık, soyut değil somut, irrasyonel, eşitlikçi, özgürlükçü ve varoluşsal ilişkilerden mürekkep bir karşılaşma ve etkileşim biçimidir.⁶⁷ Bu bakımdan, yapılaşmış ilişkilerin tam karşıtı ideal ve kutsal bir birlikteliğin tecrübesidir. Turner'e göre insanoğlu, beşerî varoluşla özdeş, yapılaşmamış ve eşitlikçi bir etkileşim biçimi olan ve geçiş dönemlerinde kendisini gösteren bu ideal birlikteliğe ulaşmaya yönelik ontolojik bir temayüle sahiptir.⁶⁸

Toplumsal yaşam, yapı ve yapı karşıtı olarak *komunitas* arasındaki diyalektik etkileşimin bir ürünüdür. Kendi deyimiyle, toplum, yapı ve yapı karşıtı arasındaki gerilimden oluşan bir süreçtir. Bu diyalektik ilişki ise ritüeller vasıtasıyla kurulmaktadır.⁶⁹ Ritüeller, geçiş dönemlerinde, normatif ve seküler yapıyı sembolik olarak itibarsızlaştırırken aynı zamanda da katılımcısını yapı karşıtı bir birliktelik olan *komunitas*a dâhil etmektedir. İnsanın sırf insan olarak var olmasına veya var olabileceği bir gerçekliği canlandırmasına olanak tanıyan *komunitas*ın teşekkülünün ön koşulu ise yine yapı karşıtı olan liminalitedir. Yapılaşmış ilişkilerin bir eleştirisi olarak *komunitas*, yapının feshedildiği kutsal bir durum olan liminalite içinde aşikâr

⁶⁴ Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society* (New York: Cornell University Press, 1974), 47.

⁶⁵ Victor Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure* (New York: Aldine De Gruyter, 1995), 177.

⁶⁶ Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 131-132.

⁶⁷ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society* 47, 238, 272-274.

⁶⁸ Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 131-132.

⁶⁹ Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 203; Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 237-238.

hâle gelmektedir.⁷⁰ Liminalite, Eliade'nin tarihsel gerçeklik ile kozmik gerçeklik arasındaki diyalektiği düzenlemekten mesul tuttuğu arketipsel tekrar ve geriye dönüşün muadili bir işi görmekte, tarihsel gerçekliği geçici bir süreliğine topyekûn feshetmektedir. Feshettiği yapının yerine zamansız, mekansız, olağanüstü ve kutsal bir bağlamı koymaktadır. Bu nedenle, tıpkı arketipsel tekrarda olduğu üzere, liminalite, ritüellerin dönüştüren, başkalaştıran, yenileyen ve tekâmül ettiren ayırıcı karakterinin açığa çıktığı, yapının karşıtı bir aşama ve durumdur. Liminalite, komunitasın açığa çıktığı bağlam, zaman ve mekân dışı bir *araf*, kutsalın inşa ve tecrübe edildiği, zamansız ve mekansız, ne tam olarak orada, ne de tam olarak burada, arada bir hal ve durumdur.⁷¹ Bu bakımdan, liminal aşama sıradan gündelik ilişkileri ve toplumsal yapıyı askıya alan zamansız ve mekânız bir geçiş anıdır.

Yenilenme, dönüşüm ve metamorfozun tam da bu aşamada meydana gelmesi nedeniyledir ki Turner, liminaliteyi ritüellere dair yaklaşımının tam merkezine yerleştirmiştir. O, bu kavramı A. Van Gennep'den almıştır. Van Gennep'in⁷² bir statüden diğerine, bir halden bir başkasına geçişi sağlayan geçiş ritüellerinin ayrılma ve yeniden bütünleşme evrelerinin tam orta aşamasını karşılayacak biçimde, daha çok bireysel geçişler ve statü yükselten ritlerle ilişkilendirerek kullandığı liminaliteyi Turner, kamusal ritlere ve çatışmaya odaklanarak geliştirmiştir. Bu çerçevede olmak üzere, yine Van Gennep'den hareketle, doğum, ergenlik, evlilik, ölüm gibi yaşam krizlerinde icra edilenler ile yıl/mevsim döngülerinde veya savaş ve barış ya da sağlık ve salgın gibi kolektif kriz ve geçiş dönemlerinde tatbik edilen geçiş ritlerini birbirinden ayırmıştır. Ona göre ilki, bireyler için özel yerlerde yapılan ve statüde dikey bir hareketliliği ve yükselmeyi beraberinde getiren yaşam krizi ritleridir. İkincisi ise gündelik sıradan yapı ve kategorilerin ters düz edilmesini sağlayan mevsimsel/takvimsel ritler örneğinde olduğu üzere kamusal ritüellerdir.⁷³ Turner, Van Gennep'in teorisine izafeten belirlediği statü yükselten ritler ve statü tersine çeviren ritler ayırımından hareketle iki liminalite tipini belirlemiştir. İlki bireylerin statülerini dikey yönde değiştiren liminaliteyken, diğeri ekolojik ritimlere göre kolektif olarak icra edilen mevsimsel ve takvimsel ritüellerdeki, asli görevi sembolik tersine çevirme ya da statü tersine çevirme olan kamusal liminalitedir. Ona göre yapı karşıtı

⁷⁰ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 47; Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 126.

⁷¹ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 52-53, 272-274.

⁷² Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*, çev. Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 10-11, 21.

⁷³ Victor Turner, "Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality", *Japanese Journal of Religious Studies* 6/4 (1979): 466-468.

statü yükselten ritlerle ilişkili olsa da, bundan daha çok, görevleri sembolik tersine çevirme yoluyla yapılaşmış ilişkileri eleştirmek ve itibarsızlaştırmak, böylelikle de bir metamorfozu üretmek ve ideal bir gerçekliği tecrübe ettirmek olan mevsimsel ve takvimsel ritimler içindeki kamusal liminalitenin bir marifetidir.⁷⁴ Turner'e göre takvimsel ve mevsimsel ritüeller, statülerin tersine çevrilmesinden ve gerçekliğin sembolik bir tersyüz edilmesinden mürekkeptir. Mesela, bu ritüellerde zenginler fakir, fakirler zengin, kadınlar erkek, erkekler kadın gibi davranmakta, krallar ve soylular itibarsızlaştırılmaktadır.⁷⁵ Örnekte zikredilen statü ters çevirme Turner için kamusal liminalitenin daha kuşatıcı ve ontolojik bir özelliğinin, yani sembolik tersine çevirme ve çerçeveleme ilkesine göre işleyen bir oyun/drama olma özneliğinin sıradan bir tezahürüdür aslında.

Ona göre liminalite özünde bir *oyundur*. Bu oyun, semboller ve metaforlar vasıtasıyla inşa edilmektedir. Ritüellerde, sıradan seküler dünyadan ayrılmayı temin eden, sosyal yapının hiyerarşik ve normatif düzenini tersine çeviren sembollerin bir oyunu, bir anlam oyunu mevcuttur.⁷⁶ Bu oyun sayesinde liminalite bir olasılık ve ihtimal, her şeyin mümkün olduğu, fikirler, kelimeler, semboller ve metaforlardan müteşekkil olağanüstü bir dünyayı kurar.⁷⁷ Liminal oyunun kurucu ilkesi sembolik tersine çevirmedir. Sembolik tersine çevirme her şeyden önce liminal oyunun kendisine göre icra edileceği ve yapı karşıtı gerçekliğin inşa edileceği metaforların gerçeklik kazanmasını sağlar. Bu yönüyle Turner'in bahsettiği liminal oyun, Eliade'nin mevzu bahis ettiği arketipin tekrarı yoluyla açığa çıkan ve tarihsel zamanı ilga ederek olağanüstü bir dünyayı kuran geriye dönüşle benzer bir işleyişe sahiptir. Nitekim Turner, yapı karşıtının bileşenleri olarak gördüğü komünite ve liminaliteyi tıpkı Eliade gibi *kök metaforlar, kavramsal arketipler, paradigmlar ve model for'un* inşasının koşulu olarak görmektedir. Bu yaklaşımıyla, gerçekliği inşa edecek tekrarlanabilir modellerin ve bu modellere uygun müstakbel yapının, liminalite bağlamında, ideal gerçekliği sembolik olarak kodlayan metaforlar deşifre edilerek inşa edildiğini belirtmektedir. Kök metaforların ise sembollerin bir özelliği olan çok anlamlılık ve anlamın kutuplaşması yoluyla üretildiğini vurgulamaktadır.⁷⁸ Liminal oyunun mitlerde temsil edilen ve ritüellerde gerçeklik kazanan kök paradigmasına göre dünya hayatı gerçek değil, bir kurgu ve oyundur. Asıl gerçek ise zamansız ve mekansız, dünyevî

⁷⁴ Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 167.

⁷⁵ Turner, "Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality", 466-468.

⁷⁶ Victor Turner, *From Ritual to Theatre* (New York: Paj Publications, 1982), 71, 85.

⁷⁷ Turner, "Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality", 465-466.

⁷⁸ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 50-51.

sınıflandırmalardan azade özgür ve aşkın bir dünyadır. İnsanın vazifesi ise devrinsel yenilenme ve dönüşümlerle bu dünyaya dahil olmak ve onu tecrübe etmektir. Dahası, dünya yaşamı ve toplumsal hayat noksan olduğundan tekâmül etmiş bir gerçeklik için yenilenme ve başkalaşım şarttır.⁷⁹ Bu paradigma, liminal oyunda sembolik tersine çevirme yoluyla sahnelenmekte ve kamuya arz edilmektedir. Tersine çevirme ise toplumun kendi yapısal ilişkilerini ve bu ilişkilerin kusurlarını görmesine, eleştirmesine, düzeltmesine ve yenilemesine imkân tanıyacak bir çerçeveyi oluşturmak içindir.⁸⁰

Çerçevelemek, topluma kendini canlandırma, tasvir etme, anlama, kendisi üzerinde düşünme, kusurlu yanlarını bulma, inceleme ve yenileme imkânını tanıyan tersine çevirme ilkesine dayalı sembolik bir süreçtir.⁸¹ Bu süreç, ölüm ve doğumun düzenini sembollerle tersine çevirmek, böylelikle bir ölüm ve buna bağlı bir yeniden doğum döngüsünü inşa etmek suretiyle insanın sosyal varlığını ve her türlü yapılaşmış toplumsal ilişkiyi varoluşsal, eşitlikçi ve özgürlükçü bir gerçeklik uğruna itibarsızlaştırmayı hedeflemektedir. Bunun için toplumsal yapının noksanlıklarını abartılı ve tuhaf sembollerin işletildiği tersine çevirme yöntemiyle çerçevelemekte ve başkalaştırılmak üzere döngüsel liminal ritler bağlamında kamuya takdim etmektedir. Soyluluk ve kadın erkek eşitsizliği gibi toplumun yapılaşmış ilişkileri abartılı, tuhaf ve orantısız semboller vasıtasıyla mizahî bir biçimde itibarsızlaştırılmaktadır. Bu yolla, yapısal noksanlıklar yok edilsin ve toplum yenilensin diye yapı tersyüz edilerek çerçevenmektedir.⁸² Bu yönüyle, liminal oyunun amacı ve varoluş sebebi, toplumsal yapı ve yapılaşmış ilişkileri tersine çevirme tekniğiyle sembolik olarak öldürecek/yok edecek, mukabilinde de yenilenmesine hizmet edecek bir model ve çerçeveyi tesis etmektir. Hatırlatmak gerekirse, bu liminal çerçeve, çalışma ve şenliğin bir arada olduğu, kolektif olarak icra edilen mevsimsel ve takvimsel ritlerdeki kamusal liminalite bağlamında açığa çıkmaktadır. Kamusal liminalite, yenilenme ve dönüşüm paradigmasının bir ürünü olan çerçeveyi sahnelemekte, böylelikle gerçekliği aynı anda hem yansıtmakta hem de dönüştürmektedir. Turner’e göre ritüelleri diğer sosyal eylemlerden ayıran öznitelik de gerçekliği (insan, toplum ve evren) yenilemek, dönüştürmek ve tekâmül ettirmek için tersine çevirme yoluyla

⁷⁹ Şahin, *Hayat bir oyundur*.

⁸⁰ Turner, “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”, 466-468.

⁸¹ Turner, “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”, 465-469.

⁸² Turner, *From Ritual to Theatre*, 27; Turner, “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”, 466-468.

eleştirel bir çerçeveyi oluşturan işte bu drama/oyundur. Turner, bu liminal özü sosyal drama olarak adlandırmaktadır.⁸³

Liminal oyunun işleyiş ilkesi olan sembolik tersine çevirme ise liminal sembollerin temelde ölüm ve yeniden doğum devriyesine denk düşen iki karşıt semantik kutbu arasındaki anlam değiş tokuşu yoluyla açığa çıkmaktadır. Açmak gerekirse, Turner'e göre, liminal semboller tek bir kod içinde çoklu ve karşıt, ama birbirini tamamlayan ikiz anlamları barındırmaktadır. Sembollerin biri yapıyı temsil eden normatif ve ideolojik, diğeri de aynı anda ölüm ve yeniden doğum kök paradigmasını inşa eden fizyolojik semantik kutbu bulunmaktadır. Ölüm ve yeniden doğumu imleyen fizyolojik referanslar ile normatif düzene dair kodlar arasındaki diyalektik anlam değiş tokuşu, normatif düzeni ve ideolojiyi sembolik bir ölüm ve yeniden doğumun mezarına göndererek bir başkalaşım ve yenilenme için onları itibarsızlaştırmaktadır. Zira sembollerin *normatif/ideolojik* kutbunda ana yerlilik, ata yerlilik ve krallık gibi sosyal yapıya dair, fizyolojik kutbunda ise ölüm, büyüme ve yeniden doğuş döngüsüne ve devriyesine dair referansları imleyen mezar, rahim, kan, yılan gibi semboller bulunur.⁸⁴ Liminalitenin varoluşsal özü olan bu semantik etkileşim sayesinde aynı anda ölüm ve yeniden doğuma dair kodları barındıran yılan, mezar, ay, ayı ya da kan, üreme ve sindirim sistemi organları gibi sembollerle normatif düzen ve ilişkiler, belli bir süreliğine, önce yok edilmekte, ardından ideal olan gösterilmekte ve tecrübe edilmektedir. Ayrıca, liminal sembollerin semantik kutupları, insanın başkalaşım ve yenilenmeyi sağlamakla yükümlü birbirinden ayrılması mümkün olmayan diyalektik bir varoluş biçimine sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Turner için bu diyalektiğin en önemli göstergesi iş ve şenlik ya da ciddiyet ve eğlencedir. Ona göre liminal oyun, yapı ve yapı karşıtı arasındaki diyalektik ve buna bağlı yenilenmeye referansla fizyolojik ve ideolojik semantik kutuplarının tezahürü olan kutsal ve seküler, iş/ciddiyet ve eğlence/şenlik gibi diyalektiklerde tezahür etmektedir. Bu bakımdan, Turner için liminal oyunun en önemli bileşeni şenlik ve ciddiyet ya da iş ve eğlence diyalektiğidir.⁸⁵

Şenlik ve çalışma, takvimsel ve mevsimsel ritüellerin, yani kamusal liminalitenin ayrılmaz bir parçasıdır. Zira bu ritler, hasat ve ekim zamanı gibi zirai faaliyetlerin ve verimliliğin, dolayısıyla da yeniden doğuşun şenlikli

⁸³ Victor Turner, "Social Dramas and Stories about Them", *Critical Inquiry* 7/1 (1980); Şahin, *Hayat Bir Oyundur*, 230-231.

⁸⁴ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 55-56.

⁸⁵ Turner, "Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage", 3-19; Şahin, *Hayat Bir Oyundur*, 199 ; Turner, *From Ritual to Theatre*, 27-40, 71, 85.

kutlama zamanlarıdır. İş ve çalışma, ekolojik devirler ve döngülerle ilişkilidir ki bu devirlere kutlama ve eğlence eşlik eder. Döngüler, yaşamın devamı ve üretkenlikle ilişkili olduğundan kutsaldır. Bu nedenle de ritüel hem ciddi hem de eğlenceli, çalışma/ciddiyet ve eğlence/şenlik ise kutsaldır. Devirlere denk gelen tüm bu şenlikli ritüel süreç bağlamında beden ve ruh, insan ve kozmik güçler, insan, hayvan ve bitkiler, sosyal düzen ve doğal düzen arasındaki her türlü kategorik ayrışma ortadan kalkar, ahenkli ve varoluşsal bir gerçeklik deneyimi açığa çıkar. Bu yönüyle iş ve şenlik diyalektiği insanın evrendeki yerini ve diğer varlıklarla ilişkilerini resmeder ve modellendirir.⁸⁶ Liminal oyun, şenlik ve eğlence vasıtasıyla çalışma ve ciddiyet imgesi üzerinden yapıyı ve dünyanın asık suratlı ciddiyetini şenlikli bir biçimde itibarsızlaştırmaktan ve yenilenmenin hayatın temel ilkesi olduğunu göstermekten de geri durmaz. Turner’e göre abartılı, tuhaf ve orantısız semboller vasıtasıyla mizahın eleştirel gücünü de ardına alan şenlik, tıpkı fizyolojik (bedensel) semboller gibi öldüren ve yeniden doğuran bir devriyeyle evrensel bir yenilenme ve başkalaşımı inşa eder. Bu yönüyle, Turner açısından şenlik ve beden, liminal oyunda, aynı anda öldürüp yeniden diriltmenin iki temel ve asli sembolik araçlarıdır. Bu iki sembolik mekanizma, ölümü ve yeniden doğumu aynı anda inşa eder. Şenlik olumlayan, yani yenilenme ve dönüşümle sonuçlanan mizahî bir eleştiriyi yaratır ve ritüel özneyi itibarsızlaştırarak yeni bir doğum için öldürür. Beden de benzer olumlayan bir eleştiriyi inşa eder. Bedenin üreme ve sindirim sistemine dair fizyolojik referansları aracılığıyla ritüel özne için ölüm ve yeniden doğum döngüsü yaratılır. Bu nedenle dünyada ve toplumsal yaşamda ıstırap duyulan her ne varsa hepsi ritüellerde sembolik olarak bedenin ve şenliğin, aynı anda yaratan ve yok eden girdabına teslim edilerek tepetaklak edilmekte ve yeniden bir doğuş için tersine çevrilmektedir.⁸⁷ Turner’e göre şenlik ve ciddiyet arasındaki ayrılmaz diyalektiğin önemli bir göstergesi, mit ya da ritüellerdeki maske, kıyafet ya da hareketlerde karşılık bulan korkutucu ama gülünç grotesk sembolik imgelerdir.⁸⁸ Liminal oyunda yer verilen beden ve şenliğin/mizahın abartılı ve korkutucu göstergeleriyle dolu grotesk imgeler, toplumsal kimliklerin ve sosyal düzenin bir kurgu, hayatın bir oyun olduğunu ortaya koyar, bu oyunu asık suratlı bir ciddiyetle oynamanın ve nihai gerçek olarak görmenin de saçmalığını gösterir.⁸⁹

⁸⁶ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27-40.

⁸⁷ Şahin, *Hayat Bir Oyundur*, (2019), 195-196.

⁸⁸ Victor Turner, *From Ritual to Theatre* (New York: Paj Publications, 1982), 71, 85.

⁸⁹ Bkz. Şahin, *Hayat Bir Oyundur*.

Liminal ritler, yapı karşıtı bir gerçekliği inşa etmeye yönelik sembolik oyunu ve dönüşümü normatif düzenin ve yapılaşmış ilişkilerin dışında ikinci bir hayatı, yani bir halden bir hale geçiş için bir *eşiği* ve *arafi* yaratarak gerçekleştirmektedir. Aradalık hâli ve araf, ölüm ve yeniden doğuşu karşılayan liminal sembollerle belirlenmektedir. Nitekim, Turner'e göre liminalite, geçiş ritlerinin, *liminar yolcunun* seküler gündelik ilişkilerden ayrılmasına denk düşen ölüm ve öldürmenin metafor ve sembollerıyla başlayan, yasa ve ahlak kodlarına göre yapılandırılmış toplumla yeniden bütünleşmenin karşılığı sembolik bir yeniden doğumla sonuçlanan orta evresidir.⁹⁰ Sembolik ölüm ve yeniden doğum imgeleriyle belirlenen bu araf, ritüel yolcunun liminal oyunun bir parçası olmasının da ön koşuludur. Ritüel öznenin, sosyal varoluşun noksanlığını ve toplumsal gerçekliğin kusurluluğunu gösteren, mukabilinde de özgürlükçü ve aşkın ikinci bir dünyayı kuran liminal oyuna katılabilmesi için başkalaşması, bunun için de dünyevî olanı temsil eden rol ve statülerinden sıyrılması, yani toplumsal varlığını sembolik olarak öldürmesi ve başkalaşmış olarak yeniden dirilmesi gerekmektedir. Sembolik ölüm, normatif ve ideolojik söylemlerin, yapısal konum ve statülerin, seküler ilişki biçimlerinin her birinin geçici bir süreliğine de olsa feshedilmesini, zamansız ve mekansız kutsal bir an ve arafa geçilmesini sağlamaktadır.⁹¹

Sosyal yaşamın kıyısında yer alan, sembolik bir ölüm ve yeniden dirilişin bu arafı, ritüel yolcu yapısal konumundan ayrıştığı, ne orali ne buralı, yani toplumsal olarak *görünmez* hâle geldiğinde açığa çıkmaktadır. Yolcu, bir halden bir hale, bir durumdan diğerine geçmek, yenilenmek ve yeniden dirilmek için ölümü imleyen semboller vasıtasıyla yapısal konum ve ilişkilerinden, her türlü toplumsal ve dünyevî elbisesinden soyulmaktadır. Statü, mal, mülk, rütbe ve akrabalık ilişkileri gibi her türlü yapısal konumunu geride bırakmakta ve seküler elbiseleri yok olmaktadır. Araftayken, toplumsal ve dünyevî varlığı çoktan sembolik olarak ölmüştür. Sahip olduğu tek şey, yeni bir varoluşa dönüşecek olan kutsal bir hiçliktir. Bu nedenle, araftaki ritüel özne, yapının dışına çıkmış, kendi toplumsal gerçekliğine ve sosyal varlığına yabancılaşmıştır. Turner, liminal aşamada tüm sosyal kimliğini geride bırakan, yapısal sınıflandırmalardan, rol ve statülerinden sıyrılan, normatif ve ideolojik söylemlerin her birinden azat olan *yolcu*yu, *sosyal olarak görünmez ve kutsal yoksul* olarak adlandırmaktadır.⁹² Kutsal bir

⁹⁰ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 272-274.

⁹¹ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27.

⁹² Turner, "Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*", 4-9; Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 52-53.

yoksuldur, çünkü liminal oyun içinde seküler ilişkilerin sürdürülmesi imkânsızdır. Liminal aşamada seküler sosyal yapı tamamen askıya alındığı ve normlar feshedildiğinden, sadece yolcu değil, semboller, zaman ve mekân da kutsaldır.⁹³

Ritüel yolcunun seküler elbiseleri soyulurken de insanın biyolojik süreçlerini modellendiren tuhaf ve karşıt anlamlı semboller devreye girer.⁹⁴ Liminal sembollerdeki biyolojik modellendirme, ölüm ve yeniden doğuma referansla eski (benlik, statü, konum...vb.) varoluş biçiminin sembolik olarak öldürülmesini, eşzamanlı olarak da yeni bir varoluşun doğumunu gerçekleştirir.⁹⁵ Ölüm ve yeniden doğumun karşıt, fakat birbirini tamamlayan döngüsel ilişkileri, mezar, rahim, baraka, mağara, ay, yılan, ayı ve çıplaklık gibi tek bir sembol vasıtasıyla bir araya getirilmekte, sembolik bir ölüm, ardından da yeniden doğum, yani yenilenme ve dönüşüm gerçekleşmektedir.⁹⁶ Bu arada, Turner liminal aşamadaki bu ölümün toplumsal dünyaya göre bir ölüm olduğunu söylemeden de geçmemektedir. Zira ona göre liminal yolcu her ne kadar sosyal dünyaya göre ölü olsa da liminal oyun bağlamında kurulan, toplumsal dünyanın karşıtı bir dünya için canlıdır.⁹⁷ Kutsal gerçeklik, kutsal zaman ve mucizeler zamanı olarak görülen bu liminal dünya yaratılış hikâyelerinin canlandırıldığı, hayvan ya da insan kılığına girmiş maskeli canavarların yer bulduğu, müzikal transin yaşandığı, her şeyin mümkün olduğu, esrarengiz ve olağanüstü bir imkânlar dünyasıdır.⁹⁸ Turner’e göre ritüel yolcuyu bu olağanüstü dünyaya dahil eden ve canlı kılan ise kutsal yoksulluğudur. Zira norm ve ideolojiler feshedildiği, hak ve yükümlülükler askıya alındığı, statü ve roller ilga edildiğinden kutsal yoksul, toplumsal güç ve iktidar alanını kaybeder ve bir acizlikle karşı karşıya kalır. Bu acizyet ise onun ölüm ve yaşamın kaynağı kozmik güçlerle olan ilişki ve temasını artırır, hayaletler, tanrılar, atalar, hayvanlar ve diğer canlılarla olağanüstü ilişkiler kurmasını ve temasa geçmesini sağlar.⁹⁹

Ritüel özne kutsal bir yoksul haline getirilirken ölümün yanı sıra kirlilikle de ilişkilendirilir ki ideal gerçeklik ayrıştırılabilsin ve tecrübe edilebilsin, böylelikle de kök paradigma ve dünya görüşü gerçeklik kazanabilsin. Yolcuya ölümün metaforlarının uygulanmasındaki amaç onun dünyayla

⁹³ Turner, “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”, 465-470.

⁹⁴ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 272-274, 196-197.

⁹⁵ Turner, “Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*”, 4-9.

⁹⁶ Limal sembollerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Turner, “Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*”.

⁹⁷ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27.

⁹⁸ Turner, “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”, 465-470.

⁹⁹ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27.

özdeş varlığını ve buna bağlı kirlenmişliğini işaret etmektedir. Ritüel öznenin kirliliğinin ve ölü oluşunun bir sebebi de tecrübe ettiği araf hali ve konumunun belirsizliğidir.¹⁰⁰ Liminar, zaman ve mekân yapısal sınıflandırmasında arada bir yerde bulunduğu ve kutsal bir yoksul olduğu için kirli ve bir çeşit ölüdür. Sadece kirli değil kirletici, kirletici olduğu için de tehlikelidir. Bu nedenle de sosyal yaşamdan tecrit edilir ki toplumsal değil, fiziksel bir varoluşla sınırlı hâle gelebilirsin, doğduğu andaki bedensel varlığına ve dünyaya indirilsin. Turner'e göre kirlenme ve ölümün sembolleri vasıtasıyla sosyal varoluşun fiziksel varoluşa dönüştüğü bu tersine çevirme, failin ne olma(ma)sı gerektiğini gösteren paradigmatik bir paradoksun ürünüdür.¹⁰¹ Karşıt ve ikiz anlamlı sembollerde tezahür eden bu paradoks, alçalmadan yükselmenin imkânsızlığını,¹⁰² insanın sosyal ve dünyevî varoluşunun geçiciliğini, bu varoluşun rahimden mezara uzanan karşıt ama bütünlüklü ve döngüsel niteliğini, gerçekliğin birbirini tamamlayan karşıt iki yüzünü, hayatın yenilenme gücünün de bu karşıt iki güçten kaynaklandığını göstermektedir.¹⁰³ Bu yönüyle, ölüm ve kirliliğe dair sembollerle inşa edilen tersine çevirme, yükelebilmek ve yenilenebilmek için aşağı hale gelme, yaratılışın ilk haline dönme, arınma ve özgürleşme gibi dönüşümlerin gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Ritüel öznenin ne olması gerektiğini gösteren zikredilen bu paradigmanın yönlendirmesiyle liminal aşamanın özel bir bölümünde sergilenen kutsal bir imge, kozmosu inşa eden ilkeyi ve yaratılışı temsil eder ya da buna göre yorumlanır. Söz konusu yorumu mümkün kılan ise dünyanın yaratılışını konu edinen mitlerdir.¹⁰⁴ Bu yönüyle, liminal oyun içindeki karşıt ve ikiz anlamlı, bu nedenle de paradoksal bir niteliğe haiz kültürel ve mitsel semboller, liminarın kozmik düzenin bir tasavvuruna ve anlamlı bir dünya görüşüne ulaşması içindir. Bu minvalde olmak üzere, mit ve ritler, anlamlı bir dünya tasavvurunu inşa etmek için şenlik ve ciddiyet karşıtlığında tezahür eden semboller vasıtasıyla toplumsal fenomeni eleştirilsin diye hedef haline getirerek çerçeveler. Ritüel çerçeveleme, hedef gösterilen toplumsal yapıyı itibarsızlaştırmakla kalmaz, onun aslında nasıl olması gerektiğini gösteren bir modeli inşa eder ve bu modelin kamusal olarak deneyimlenmesini sağlar.

¹⁰⁰ Turner, "Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*", 4-9; Victor Turner, *Revelation and Divination in Ndembo Ritual* (London: Cornell University Press, 1975), 184-185.

¹⁰¹ Turner, "Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*", 4-9.

¹⁰² Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 97.

¹⁰³ Victor Turner, "Dewey, Dilthey, and Drama: An Essay in the Anthropology of Experience", ed. Victor Turner, Edward M. Bruner, *The Anthropology of Experience* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1986), 41.

¹⁰⁴ "Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*", 4-9.

Çerçevelemenin en sonunda ise eleştirilsin diye ayrıştırılan kültürel bileşenler, tuhaf, abartılı ve orantsız göstergeleriyle her türlü tecrübenin ve dünyanın mümkün olduğunu imleyen grotesk imgeler marifetiyle yeniden bir araya getirilir.¹⁰⁵ Böylelikle, hem yenilenme paradigmasından hareketle anlamlı bir dünya tasavvurunun inşa edilmesi, hem de kamusal olarak deneyimlenmesi sağlanmış olur. Turner’ın demesi o ki tersine çevirme işini gören paradoksal liminal semboller, insana yenilenme ilkesine göre kurulabilen, eşitlikçi, özgürlükçü kutsal ve varoluşsal ideal bir dünyayı hatırlatmakta ve tecrübe ettirmektedir.¹⁰⁶

Öte yandan Turner’e göre yapı ve seküler ilişkilerin feshedildiği ve askıya alındığı araf ve aradalık hali nedeniyle ki liminalite yapısal geçmiş ve yapısal gelecek arasında, belirsizliklerle dolu *tehlikeli sahipsiz topraklardır*.¹⁰⁷ Tehlikeli oluşunun nedeni, sosyal yapının ve aidiyet bağlarının feshedilmesi, seküler dünya ve kronolojik zamanın hükmünü yitirmesi, toplumsal norm ve bilişsel değerlerin ilga edilmesidir.¹⁰⁸ Bu nedenle, liminalite ritüel özneyi geçici bir süreliğine de olsa ideal bir dünyaya kattıktan sonra onu aynı liminal sembollerin rehberliğinde uzun süre kalmanın mümkün olmadığı bu olağanüstü, bir o kadar da tehlikeli ve belirsiz dünyadan alarak insanın sosyal bir varlık olarak yer alabildiği dünyaya, toplumsal yaşama yeniden taşır. Failin ritüeller içindeki tekâmül yolculuğu, sıradan seküler ilişkilerden ayrılmasına denk düşen sembolik bir ölümle başlar, zamansız, mekansız ve kimliksiz arada bir durum olan liminalitenin tecrübesiyle devam eder ve yenilenmiş sosyal bir varlık olarak toplumla bütünleşmesini anlatan sembolik bir yeniden doğumla tamamlanır.¹⁰⁹ Bu bakımdan, liminal oyun, sosyal ve biyolojik düzeni ters çevirerek kutsal bir yoksulluk olarak tezahür eden simgesel bir ölümü yaratmakla kalmaz, ideal gerçekliğin tecrübesine bağlı bir yeniden doğumu da inşa eder. Ritüel tamamlandığında yolcu, varoluşunu yenilediğine dair bu yeni bilinç ve dünya görüşüyle toplumsal yapıya geri döner.

Ne var ki Turner’e göre ritüel, temsil ettiği geleneksel dünya görüşünün Batı rasyonalizmi karşısında yenik düşmesi nedeniyle moderniteye direnememiş, niceliksel olarak zayıflamış, daha da önemlisi dünya kuran, bunun için de dönüştüren ve yenileyen yaratıcı özneliğini büyük oranda yitirmiştir. Ritüelin ayırıcı özü olan sosyal drama ve liminalite

¹⁰⁵ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27.

¹⁰⁶ Turner, “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”, 470-473.

¹⁰⁷ Turner, “Dewey, Dilthey, and Drama: An Essay in the Anthropology of Experience”, 33-45.

¹⁰⁸ Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*, 272-274.

¹⁰⁹ Turner, “Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage”, 4-9; Şahin, *Hayat Bir Oyundur*.

modernleşmeyle birlikte sekülerleşmiş, buna bağlı olarak hayat *deliminalize* olmuştur. Deliminalizasyon süreci ise ritüellerin sosyal düzeni tersine çevirerek eleştirel bir çerçeveyi kuran dramatik özlerini kaybetmelerine, sırf kamusal yansıtmadan ibaret hale gelmelerine neden olmuştur. Ritüellerin varoluşsal özü liminal oyun/sosyal drama, seküler modern yaşamda hızla gerilerken, yerini gerçekliği dönüştürmek ve yenilemekten yoksun, onu sadece yansıtabilen tiyatro, sinema, roman ve televizyon gibi liminoid türler almıştır. Bu yönüyle, rasyonel dünya görüşünün hakimiyet alanını genişletmesiyle birlikte sosyal dramadan estetik dramaya/performansa doğru uzanan bir dönüşüm gerçekleşmiş, modern hayatta ritüelden geriye liminalitenin seküler birer taklidi olan liminoid performanslar kalmıştır.¹¹⁰ Söz konusu dönüşümün süreçsel olarak izlenebileceği bir şemayı da sunan Turner'e göre Batı Avrupa'da proto-feodal ve feodal toplumlarda karnaval ve festival, erken modern toplumlarda karnaval ve tiyatro, elektronik olarak gelişmiş toplumlarda ise film, sinema, televizyon ve roman gibi türler açığa çıkmıştır.¹¹¹

Turner, hayatı ritüelsizleştiren, beraberinde de geleneksel dünya görüşünü hezimete uğratan tüm bu dönüşümden, tıpkı M. Weber gibi, modernliğin ve Batı rasyonalizminin yaratıcısı olarak gördüğü Protestanlığı sorumlu tutmaktadır. Ona göre Katolizmin ritüel ve kolektif yapısına bir itiraz hareketi olarak başlayan Protestanlık, ritüellere savaş açmış, bireyci ve inanç odaklı bir topluluğu inşa etme sürecini başlatmıştır. Bu niceliksel dönüşümden daha önemlisi, ikinci bir hayatı yaratarak gerçekliği aynı anda hem yansıtan hem dönüştüren kamusal liminaliteyi aşama aşama işlevsizleştirerek bir *deliminalizasyon* sürecini yaratmıştır.¹¹² Protestanlık, ritüelleri ve kamusal liminaliteyi, sembollerin semantik kutuplarını birbirinden ayırmak, böylelikle de çerçeveleme, modellendirme, eleştirme, dönüştürme ve yenileme yetilerini ellerinden almak suretiyle işlevsizleştirmiştir.¹¹³ Şöyle ki Protestan zihniyet, yarattığı meslek ahlaki anlayışıyla bir yandan modernliği mayalarken, diğer yandan da hayatı iş/emek ve boş zaman/şenlik şeklinde ikiye ayırmıştır. İş kutsallaştırırken şenlik ve eğlenceyi de itibarsızlaştırmıştır. İş ve boş zaman ayrımı bağlamında, oyun/eğlence ve ciddiyet, iş ve çalışma, kutsal ve seküler gibi semantik kutupların iki ayrı alan olarak ayrışması ise liminalitenin çerçeveleme, dönüştürme ve yenileme gücünü kaybetmesine sebep olmuştur.

¹¹⁰ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27-40.

¹¹¹ Turner, "Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality", 466-468.

¹¹² Turner, *From Ritual to Theatre*, 85.

¹¹³ Turner, *From Ritual to Theatre*, 85-86.

Dahası, bu ayrışma, mevsimsel/takvimsel dönüşümleri ve dairesel kozmik zaman tasavvurunu geçersiz hale getirmiş, doğa, insan ve toplumun ahenkli bütünlüğünü parçalamış ve hayatı sekülerleştirmiştir. Böylece, ritüellerin karşıt anlamlı semantik kutupları arasındaki etkileşim vasıtasıyla inşa ettiği ölüm ve yeniden doğum döngüsünde hiç durmaksızın yenilenen insan yaşamının ahenkli ve bütünlüklü yapısını tamamen bozmuştur.¹¹⁴ Turner’e göre modern ideoloji gündelik yaşamı iş ve boş zaman olarak ayrıştırmak, işi kutsallaştırırken şenliği itibarsızlaştırmak suretiyle ritüellerin mevsimsel geçiş dönemlerinde kamusal liminalite bağlamında çalışma ve şenliği bir araya getirerek hayatı eleştirme, yenileme ve bir bütün olarak yeniden kurma yetisini elinden almış, modern insanı anlamsız bir yaşamı asık suratlı bir ciddiyetle sürdürmeye mecbur bırakmıştır. Buna bağlı olarak insan yaşamını karşıtlıkların ahenkli bir bütünü ve daima yenilenen bir süreç olarak gören geleneksel dünya görüşünün yaratıcısı ritüeller kamusal alandan büyük oranda dışlanmış ve sosyal gerçekliğin kusurlarını sadece göstermekle yetinen seküler boş zaman etkinlikleri haline gelmişlerdir.¹¹⁵

Sonuç

Turner ve Eliade, ritüelleri dünya kuran, dünya görüşünü ve anlamlı bir düzen tasavvurunu inşa eden kültürel yapılar olarak görmekte mutabıktır. Onlara göre ritüeller bu gerçeklik anlayışını yenilenme paradigmasına göre inşa etmektedir. İdeal ve ampirik gerçeklik arasındaki diyalektik ise yenilenmenin kaynağıdır. Eliade, tarihsel ve kozmik gerçeklik, Turner ise yapı ve komünite arasındaki diyalektiği, yenilenmenin itici gücü olarak görmektedir. Hem Eliade hem de Turner için ritüeller toplumsal yaşamın kusurlarını göstermekte ve tam karşıtı ideal bir gerçekliği tecrübe ettirmektedir. Ritüeller bu dönüşümü Eliade’ye göre geriye dönüş, Turner’e göre tersine çevirme tekniğiyle gerçekleştirmektedir. Geriye dönüş, tarihsel gerçeklikle kozmik gerçekliği, tersine çevirme ise yapı ve komünite ters düz etmektedir. Neticede ise insanın daima yenilenen umut verici bir gerçeklik anlayışına ulaşmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan her ikisi için de ritüel insanın ontolojik bir gereksinimi olan anlamlı bir düzen ve gerçeklik tasavvurunu üretmektedir. Yine onlara göre ritüel, insanın doğasına öylesine bitişiktir ki parçası olmadığı bir dünya görüşünün (rasyonalizm) tüm taarruzlarına rağmen kendi özünü koruyarak modern hayatta da var olmak için direnmektedir. Keza Turner ve Eliade, ritüellerin ve temsil ettikleri

¹¹⁴ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27-40.

¹¹⁵ Turner, *From Ritual to Theatre*, 27-40; Şahin, *Hayat Bir Oyundur*, 217-218.

zihniyetin yok olmadığını, *sui generis* özlerini koruyarak ve kimi zaman da rasyonel formlara bürünerek kendilerini yeniden ürettikleri görüşündedir.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din*. (İstanbul: İz, 2011).
- Berger, Peter L. ve Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. Çev.Vefa Saygın Ögütü. (İstanbul: Paradigma, 2008).
- Bourdieu, Pierre. *Pratik Nedenler Eylem Kuramı Üzerine*. Çev. Hülya Tufan. (İstanbul: Kesit, 1995).
- Eliade Mircea. *Rites and Symbols of Initiation*. Çev. Willard R. Trask. (New York: Harper & Row, 1958).
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Cilt:1,2,3. Çev. Ali Berktaş. (İstanbul: Kabalıcı, 2003).
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Cilt:1. Çev. Ali Berktaş. (İstanbul: Kabalıcı, 2003).
- Eliade, Mircea. *Ebedi Dönüş Mitosu*. Çev. Ümit Altuğ. (Ankara: İmge, 1994).
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Dindışı*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. (Gece: Ankara, 1991).
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat. 2. Basım, (İstanbul: Om yayınevi, 2001).
- Eliade, Mircea. *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*. Çev. Ali Berktaş. (İstanbul: Kabalıcı, 2013).
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. Çev. E. Kuşdil. (İstanbul: Ayrıntı, 2012).
- Goffman, Erving. *Interaction Ritual Essays in Face-to-Face Behavior*. (London: Aldine Transaction, 2006).
- Kalberg, Stephen. “Max Weber’s Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History”, *The American Journal of Sociology* 85/5 (1980): 1145-1179.
- Rappaport, R. A.. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
- Schutz, Alfred. *The Phenomenology of the Social World*. Çev. George Walsh. (Northwest University Press, 1967).
- Şahin, İlkey. “Heterodoks Bir Sosyal Gerçeklik İçin Heterodoks Bir Sosyoloji”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/36 (2016): 158-190.
- Şahin, İlkey. *Hayat Bir Oyundur*. (Konya: Çizgi, 2019).
- Turner, Victor W.. “Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage”. Ed. Louise Carus Mahdi, Steven Foster, Meredith Little. *Betwixt and Between : Patterns of Masculine and Feminine Initiation*. (Illinois: Open Court Publishing, 1987), 3-19.
- Turner, Victor. “Dewey, Dilthey, and Drama: An Essay in the Anthropology of Experience”. Ed. Victor Turner, Edward M. Bruner. *The Anthropology of Experience* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1986), 33-45.
- Turner, Victor. “Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality”. *Japanese Journal of Religious Studies* 6/4 (1979): 465-499.
- Turner, Victor. “Social Dramas and Stories about Them”. *Critical Inquiry* 7/1 (1980): 141-168
- Turner, Victor. *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*. (New York: Cornell University Press, 1974).
- Turner, Victor. *From Ritual to Theatre*. (New York: Paj Publications, 1982).
- Turner, Victor. *Revelation and Divination in Ndembu Ritual*. (London: Cornell University Press, 1975).
- Turner, Victor. *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*. (New York: Aldine De Gruyter, 1995).
- Van Gennep, Arnold. *The Rites of Passage*. Çev. Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee. (Chicago: The University of Chicago Press, 1960).